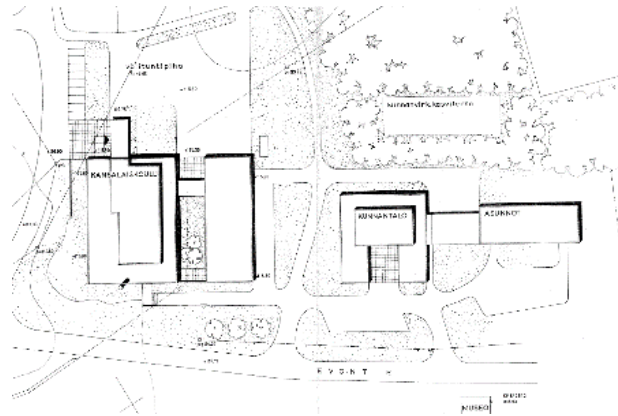

LAMMIN 1960-LUVUN HALLINTO- JA KOULUKESKUS

KUNNANTALO, ASUNTOLA JA PASAAPELIN KOULU

YLEISPIIRTEINEN RAKENNUSHISTORIASELVITYS

Hämeenlinnan kaupunki 2020

Kulttuuriympäristöpalvelut Heiskanen & Luoto Oy

SISÄLLYSLUETTELO

1	KUNNANTALO, ASUNTOLA JA PASAAPELI	3	3	RAKENNUKSET	34
1.1	Tiivistelmä ominaispiirteistä ja historiallisesta arvosta	3	3.1	Kunnantalo, asuntola ja autotallit 1963–1964	34
1.2	Tehtävän lähtökohdat ja selvityksen sisältö	6	3.1.1	Lammin kunnantalo	37
1.3	Aikaisemmat inventoinnit ja arvot	7	3.1.2	Kunnantalon asuinrakennus	46
2	HISTORIA, KYLÄSTÄ TAAJAMAKSI	10	3.2	Kansalaiskoulu, Pasaapeli 1967	50
2.1	Kylämaisemasta taajamaksi 1774–2020	10		Kansalaiskoulusta Pasaapeliksi	57
2.2	Lammin hallinto- ja koulukeskuksen rakentuminen	21	4	1960-LUKU, ARKKITEHTUURI JA LAMMI	65
2.2.1	Julkiset rakennukset 2020	21	4.1	Arkkitehti Unto Ojonen	68
2.2.2	Rakentaminen ja suunnittelu 1959-1970	28	4.2	Julkinen rakentaminen taajamakuvasa	70
			4.3	Raitin rakennuskerrostumia	72
	Kuva- ja karttalähteissä käytetyt lyhenteet:		5	YHTEENVETO, KULTTUURIHISTORIAALLISET ARVOT JA SUOSITUKSET	73
HKA	Hämeenlinnan kaupungin arkisto		5.1	Muutoskestävyys ja suositukset	80
Lydia	Hämeenlinnan kaupungin kirjaston historiasivuston aineistot http://lydia.hameenlinna.fi/		5.2	Lähteet	82
HKMA	Hämeenlinnan kaupungin museon kuva-arkisto				
MML	Maanmittauslaitos				
KTJ	Kiinteistötietojärjestelmä				
MO	Museovirasto, finna/musketti, vapaasti käytettävät kokoelmat ja CC BY 4.0				
	Rakennusten nykykuvat ja teemakartat: Jari Heiskanen ja Laura Uimonen, Kulttuuriympäristöpalvelut Heiskanen&Luoto Oy. Pohjakartta: Maastokarttarasteri avoimet tietaineistot 6/2020 CC by 4.0				

1 KUNNANTALO, ASUNTOLA JA PASAPELI

Tontilla 109-512-3-380, Hakkala, os. Evontie 10 ja 12.

Kunnantalo, sen virkailijoiden asuinrakennus ja Pasaapelina tunnettu entinen kansalaiskoulu ovat 1960-luvun kokonaisuus, joka on osa laajempaa vuosina 1959–1970 rakennettua ja 2000-luvulla osin uusiutunutta Lammin julkisen rakentamisen aluetta.

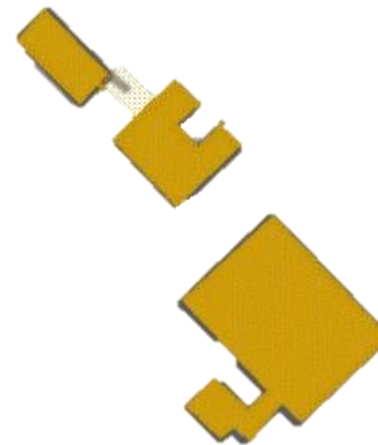
Lammin 1960-luvun hallinto- ja koulukeskus puistoineen ovat osa historiallista raittia ja sen kerrostumia. Kokonaisuus edustaa historiallisen kirkonkylän ja hallintopitäjän taajamarakentamisen alkuvaihetta.

Rakennukset ovat osa maakunnallisesti merkittävää rakennettua ympäristöä, Lammin kirkonkylän keskus ja raittinäköymä.

Kunnantalon ja sen asuinrakennuksen käyttö päättyi 2010-luvulla, kun Lammi liittyi Hämeenlinnaan. Entinen kansalaiskoulu ja kirjasto ovat osittain Hakkalan peruskoulun käytössä. Rakennuksissa on ollut kosteus- ja sisäilmaongelmia.

Rakennusten 1960-luvun ominaispiirteet: Julkisivujen niukat ominaispiirteet kuten tasakatot, ikkunauhat ja valkoiset tiilijulkisivut säilyneet. Kunnantalossa aulan ja kokoustilojen tilajako säilynyt. Koulussa funktionalismin toiminnallinen tilanjako ja pääsisäänkäynnin ovet ja porrastilat säilyneet.

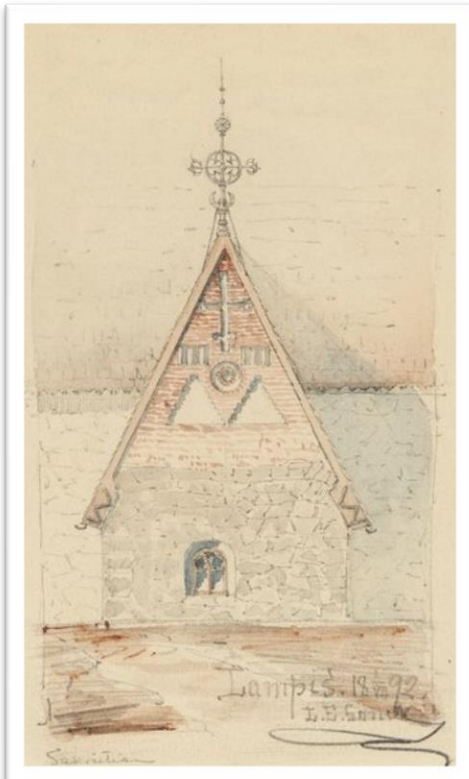
1.1 Tiivistelmä ominaispiirteistä ja historiallisesta arvosta

Virkailijoiden asuinrakennus ja autotalli 1964, ark.tsto Unto Ojonen

Kunnantalo 1963, ark.tsto Unto Ojonen

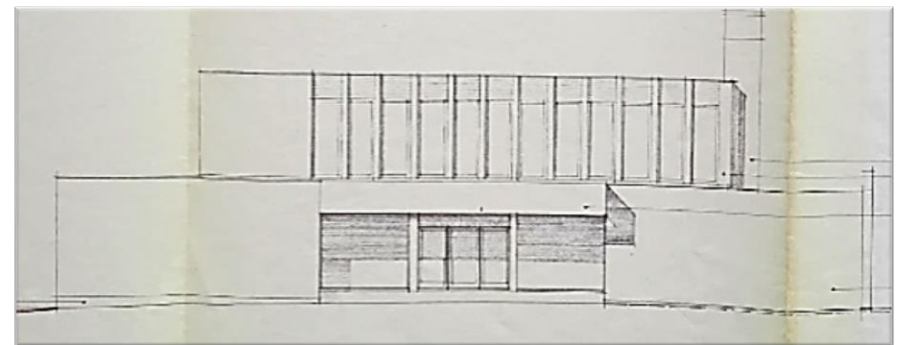
Kansalaiskoulu 1967, Pasaapeli, ark.tsto Arto Rautavirta

Piirros: Lars Sonckin piirros Lammin kirkon pohjoissakastin seinästä 1892. CC BY 4.0 MO.

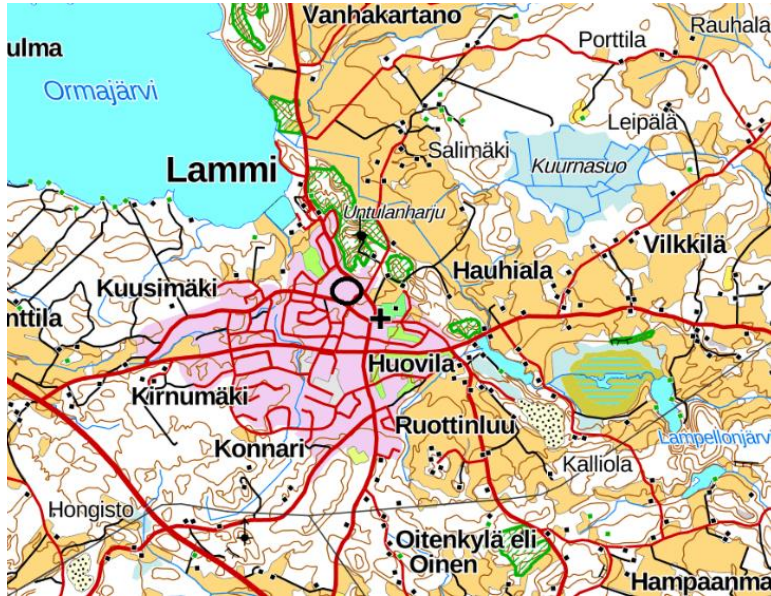
Lammi liittyi vuonna 2009 Hämeenlinnaan, jonka jälkeen kunnallista itsenäisyyttä edustavan ja kunnantaloksi suunnitellun rakennuksen alkuperäinen käyttö päättyi vähitellen. Kokonaisuuteen kuulunut asuinrakennus eli virkailijoiden ja kunnanjohtajan asuntola oli myös menettänyt alkuperäisen merkityksensä jo aiemmin. Nyt väliaikaisessa käytössä ja tyhjiillään olleet, sekä kosteusvaurioista ja sisäilmaongelmista kärsineet rakennukset halutaan purkaa.

1960-luku oli Suomessa suuren muutoksen vuosikymmen. Lammin vanha, perinteinen hallinto- ja maatalouspitäjä rakennutti vuosina 1959–1970 aikaansa seuraavan, modernin koulu-, liikunta- ja hallintokeskuksen ostamansa Hakkalan kantatilan pellolle, kirkonkylän pääraitin varrelle. Rakennus- ja puistosuunnittelijoina käytettiin tunnettuja arkkitehtejä. Rakennukset, yhteiskoulu ja liikuntatalo 1959–1960, kunnantalo ja asuntola 1963–1964, kansalaiskoulu 1969 ja uimahalli 1970 muodostivat koulun kentän ympärille yhtenäisen kokonaisuuden. Harjumaisemaan nojaava, kylämäinen ja pellavista tunnettu Lammi vanhoine linnavuorineen sekä 1400-luvulta olevine kirkkoineen sai kerralla modernin hallinto- ja koulukeskuksen, nykyisen taajaman alun. Alueen reunoille sijoitettiin vielä 1960-luvulla lääkäritalo sekä museo vanhaan viljamakasiiniin. Väljästi, irti tielinjoista sijoittuvat valkoiset ja matalat rakennukset puistoineen, parkkipaikkoineen ja urheilutiloineen ilmensivät vahvasti uutta aikaa ja rakensivat kunnalle uutta identiteettiä. 2000-luvulla korvattiin alueen eteläsivu, Lammin yhteiskoulu, urheilutalo 1959-60 ja uimahalli 1970 purettiin ja korvattiin uudisrakennuksilla. Säilyneen pohjoisreunan muodostaa nyt tarkastelunkohteena olevat kunnantalo, sen asuntola ja koulurakennus. Kokonaisuuden reunoille rakennettiin 1980- ja 1990-luvulla myös julkista käyttöä edustavat kirjaston ja helluntaiseurakunnan rakennukset.

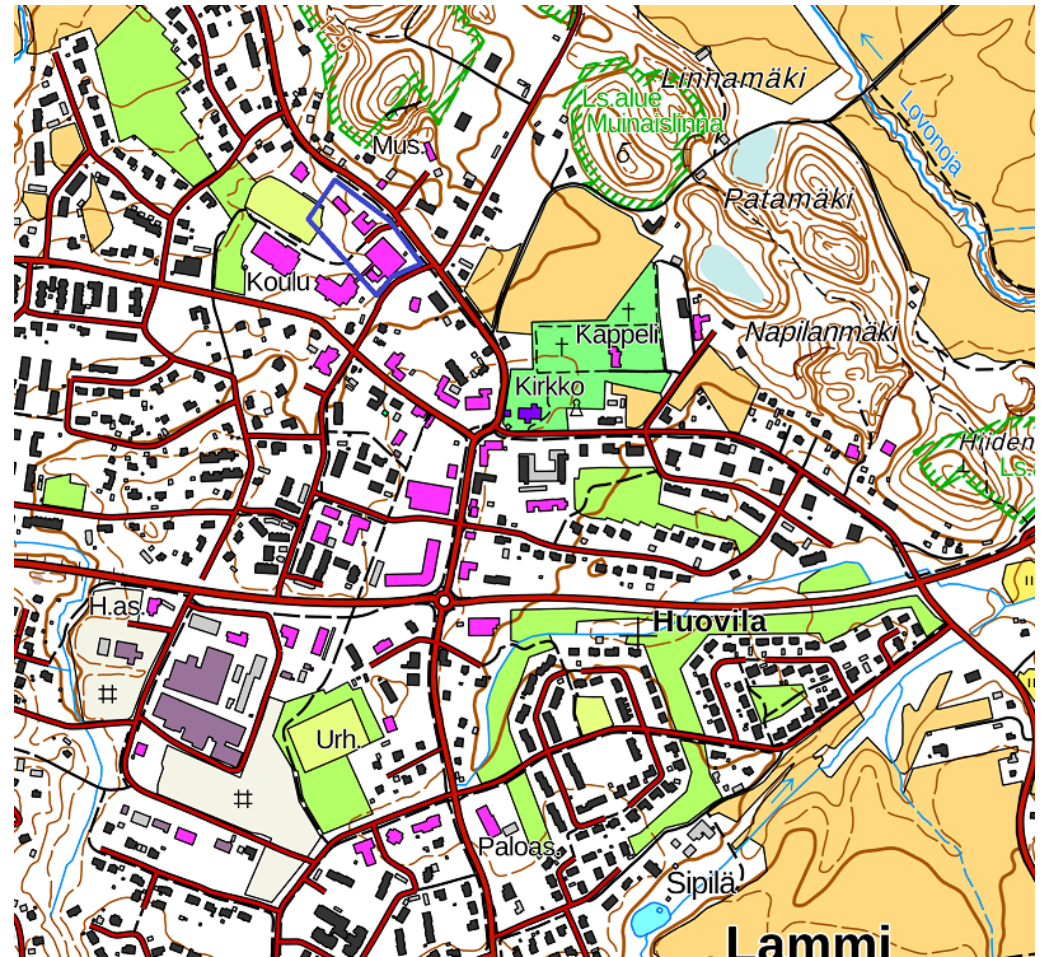
Piirros: Unto Ojanen, kunnantalon pohjoispuolen julkisivu 1963. HKA.

Kohteen sijainti taajamassa

Vasemmalla: Musta ympyrä = Lammin julkisen rakentaminen alue, kunnantalo, koulurakennuksia, kirjasto, uimahalli ja museo taajamarakenteessa

Oikealla: Sinisellä viivalla merkitty inventointialue sijoittuu vanhimpien maisemaelementtien kirkon ja maanteiden risteysten luoteispuolelle, kolmantena elementtinä on pitkä harjujakso alueen pohjoispuolella. Kirkonkylän aikaan kaupallinen keskus sijoittui kirkon risteykseen ja vanhan raitin varrelle. Uudempi taajamakauden keskus on rakentunut kirkolta etelään suuntautuvan Mommilantien varrelle. Taajama palveluineen kasvoi 1960-luvun jälkeen voimakkaasti etelään, kun kirkon eteläpuolelle valmistui asutusta, teollisuutta ja kauppoja puoleensa vetänyt ohitustie, nykyinen Vääksyntie.

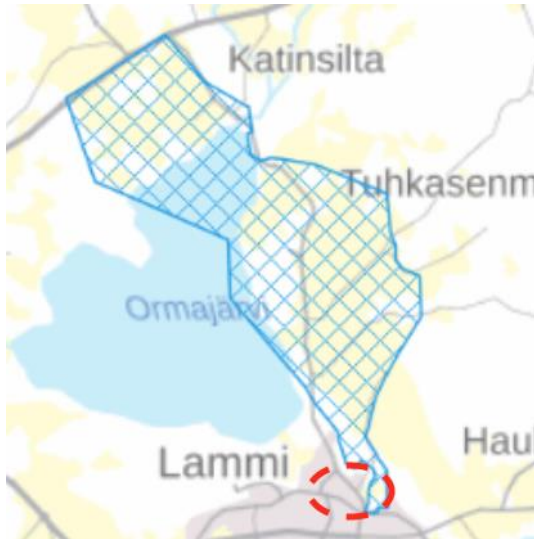
1.2 Tehtävän lähtökohdat ja selvityksen sisältö

Kunnantalo, sen asuinrakennus ja kansalaiskoulun rakennus valmistuivat vuosina 1963–1969 ja ne muodostavat yhtenäisen, vanhan maantien, Evontien varrelle sijoittuvan kokonaisuuden Lammin julkisen rakentamisen alueesta. Lammi liittyi Hämeenlinnaan 2009, jonka jälkeen kunnantalon alkuperäinen käyttö päättyi. Kunnantaloa ja sen asuinrakennusta on sen jälkeen käytetty koulun väistötilana, vastaanottokeskuksen opetustiloina ja nuorisotilana. Nykyisin rakennukset ovat tyhjillään. Kunnantalon kellarikerroksessa tapahtui vesivahinko 2019. Rakennuksen purkamista on harkittu. Pasaapelina tunnetussa koulussa havaittu sisäilmaongelmia, josta on laadittu 2020 raportti. Rakennus on toistaiseksi vain osittain käytössä. Hämeenlinnan kaupungilla ei ole rakennuksille käyttöä ja niiden purkamista suunnitellaan.

Tässä työssä, yleispiirteisessä rakennushistoriaselvityksessä selvitettiin rakennusten, kunnantalon, asuntolan ja Pasaapelin koulun kulttuurihistorialliset ja kaupunkikuvalliset arvot sekä alueen ja niiden rakentuminen, säilyneisyys ja muutoskestävyys, esim. rakennusten purkamisen tai lisärakentamisen vaikutukset taajamakuvaan ja kulttuuriympäristöön. Rakennuksista ja niiden ominaispiirteistä ja materiaaleista laadittiin kuvaus valokuvineen ja piirustuksineen. Kaupunkikuvan, julkisivujen ohella sisätiloista on huomioitu vain nykyinen yleisilme ja keskeiset tilat. Rakennuksia tarkasteltiin osana maakunnallista ja kaavallista arvoaluetta. Selvityksen johtopäätöksillä on pyritty vastaamaan ja antamaan lähtökohtia suojelukysymyksiin, ympäristön kehittämiseen ja muutoskestävyyteen rakennus- ja taajamakuvan kannalta.

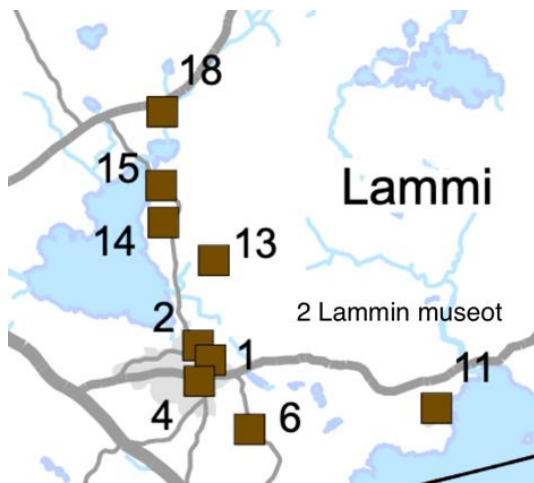
Rakennukset ovat nykyisellään osa maakunnallisesti merkittävää rakennettua ympäristöä: Lammin kirkonkylän keskus ja raittinäkymä. Nykyisessä asemakaavassa tarkastellut rakennukset sekä nuoremmat Hakkalan koulu ja liikuntakeskus ovat arvioitu taajamakuvallisesti tärkeäksi julkisten rakennusten alueeksi. Tämä työ on tehty asemakaavamuutoksen taustaksi. Työn tilaajana oli Hämeenlinnan kaupunki, arkkitehti Jari Mettälä. Maasto- ja raportointityöt ovat tehty kesällä 2020. Raportin laativat Kulttuuriympäristöpalvelut Heiskanen & Luodon rakennustutkija Jari Heiskanen ja arkkitehti Laura Uimonen.

1.3 Aikaisemmat inventoinnit, arvot ja kaava

Valtakunnallinen: Selvitettävä julkisten rakennusten kokonaisuus sijoittuu valtakunnallisesti merkittävän rakennetun kulttuuriympäristön tuntumaan. Laaja kohdealue, **Lammin keskiaikainen kivikirkko ja kartanot** sijaitsevat Ormajärven koillispuolella, jossa Untulanharju rajaa Lammin kirkonkylän maisemaa. Arvoalueeseen kuuluva harju ja kirkko ovat osa julkisen rakentamisen alueen taustamaisemaa. Harjun eteläpuolella selvitettävää korttelia rajaa historiallinen Evontie, joka alkaa Lammin kirkolta ja jonka varteen sijoittuu maakuntakaavassa arvokkaaksi myös arvotetut **Lammin museoalueen rakennukset**. Keskustan muut maakunnallisesti arvokkaat kohteet ovat Lammin kirkko ja Turvala ympäristöineen sekä Lammin kirkonkylän keskus ja raitinäkymä, jonka osa selvitettävä kohde on.

Kartta: Ylhäällä ote Museoviraston RKY-kartasta, johon on lisätty hallinto- ja koulukeskuksen alue punaisella renkaalla. RKY-kohde Lammin keskiaikaiset kartanot ja kirkko, painottuu kirkon ohella laajaan agraarimaisemaan, kyliineen ja kartanoineen.

Maakunnallinen: Lammin koulukeskuksen (Hakkala ja Pasaapeli) alue on inventoitu maakuntakaavan selvityksiin kuuluvassa *Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt* (Hämeen liitto, 17.6.2019). Alueella, Lammin museot, kirkonkylä (2), on katsottu olevan historiallista merkitystä sekä rakennushistoriallisia, maisemallisia ja kaupunkikuvallisia arvoja. Maakuntakaavan suunnittelumääräyksen mukaan kohteiden suunnittelussa ja ylläpidossa on otettava huomioon arvokkaan rakennetun kulttuuriympäristön turvaaminen. Suunnittelussa, käytössä ja rakentamisessa tulee turvata ja edistää kaupunkikuvan ja rakennusperinnön arvojen säilymistä ja kehittämistä. Uusi rakentaminen on sopeutettava alueen kulttuuriympäristön ominaispiirteisiin ja ajalliseen kerroksellisuuteen.

Kartta: Hämeen maakuntakaavan rakennetun ympäristön oikeusvaikutteisesta liitteestä.

Maakuntakaavan 2019 julkaistussa selvityksessä on todettu kohteen Lammin kirkonkylän keskus ja raittinäkymä kohdalla seuraavaa:

*”Lammin kirkon ympärille muodostui 1900-luvun kuluessa vilkas liikekeskus. Erityisesti sotien jälkeinen rakentaminen 1940- ja 1950-luvuilta näkyy yhä taajamakuvassa. Tanttilaan johtavan maantien varrella on 1800- ja 1900-lukujen vaihteen asuin- ja liikeyrakennuksia, mm. Kulmala. Vanha kunnansairaalan talo on 1930-luvulta. Hämeentien yhtenäinen omakotiryhmä ja kunnanlääkäarin talo Venhola ovat 1950-luvulta. **Pasaapelin koulu, Yhteiskoulu ja entinen Lammin kunnantalo muodostavat 1960-luvun yhtenäisen virasto- ja koulurakennusten alueen.** Lammin kirjasto on vuodelta 1989 (ark. Saara Juola).”*

Lammin Pasaapelin koulu ja Lammin kunnantalo olivat jo mukana aiemmassa Hämeen liiton selvityksessä *Rakennettu Häme – Maakunnallisesti arvokas rakennusperintö* (2003). Maakuntakaavan selvityksessä (2019) mainittu yhteiskoulu purettiin 2006 ja korvattiin nykyisellä Hakkalan koululla, jossa toimii peruskoulu ja lukio. Yhteiskouluun kuulunut uimahallin purettiin ja sen paikalle rakennettiin uusi uimahallin sisältävä monitoimihalli vuonna 2009.

Paikallinen: Pasaapelin ja Hakkalan koulut on inventoitu 2019 Hämeenlinnan kaupungin omassa kouluinventoinnissa, jossa on kuvattu Hakkalan koulukeskuksen nykytilanne, kaava- ja suunnittelijatiedot. Selvityksen mukaan määrällisesti 1960-luvun koulut muodostavat vähemmistön Hämeenlinnan koulurakennuksista.

Voimassa olevassa asemakaavassa 14.3.2005 alue on merkinnällä YOU:

Opetus- ja urheilutoimintaa palvelevien rakennusten korttelialue, suurin sallittu kerrosluku III (kolme), osa-alue p-1; rakennusala, jolle voidaan sijoittaa julkisten tai yksityisten palveluiden toimintoja (uimahallin ympäristö). sk-merkintä: taajamakuvallisesti tärkeä julkisten rakennusten alue, jolla uudis- ja korjausrakentaminen sekä muut ympäristöä muuttavat toimenpiteet tulee sopeuttaa korttelin ominaispiirteisiin.

Kiinteistöt: Opinalho 109-512-3-335, Hakkala 109-512-3-380

Tontin pinta-ala: n. 29 000 m²

Rakennusoikeus: 11 600 k-m² (e=0,4)

Rakennusten käytetty rakennusoikeus ja rakennusten valmistumisvuodet:

Koulurakennus, Hakkala v. 2006: 2 758 k-m²

Koulurakennus, Pasaapeli v. 1969: 3 333 k-m²

Monitoimurheiluhalli v. 2009: 2 612 k-m²

Talousrakennus v. 2009: 15 k-m²

yhteensä 8 718 m²

Käyttämätön rakennusoikeus: n. 2 880 k-m²

Lähde: Mettälä J. 2019

2 HISTORIA, KYLÄSTÄ TAAJAMAKSI

2.1 Kylämaisemasta taajamaksi 1774–2020

Ennen taajaman muodostumista alueella oli neljän pienen maakirjakylän, Hakkalan, Niipalan, Tirmulan ja Kirkonkylän taloja ja peltoja. Ryhmäkylien ja Untulanharjun ohella maisemaa hallitsi 1500-luvun vaihteessa rakennettu kivikirkko, joka sijaitsi 1700-luvulla neljän tien risteyksessä, nykyisten Hämeentien, Evontien, Mommilantien ja Lamminraitin risteyksessä. Niistä Hämeentie, Lamminraitti ja Evontie olivat tällöin osa maakuntia yhdistävää päätieverkkoa, Mommilantie vähäisempi, paikallinen kylä- ja yhdystie. Maisema säilyikin pitkään maaseutumaisena ja kylämäisenä. Kauppoja, kouluja, pienasutusta sisältävä kirkonkylä alkaa kehittyä vasta 1800-luvun lopulla, kun väkiluku ja yleinen kehitys alkaa muuttaa maisemaa. Maaseutumaisema säilyy pitkään tämän jälkeenkin, nykyinen taajama syntyy vasta 1960-luvulla, kun Suomen kaupungistuminen vauhdittuu.

Kartta 1790-luku: Suomessa pääties yhdistivät linnoja ja hallintokeskuksia. Maakunnallisesti tiet kulkivat usein kirkolta kirkolle. Kartassa 1700-luvun lopun pääties kaksoispisteiviivalla merkittynä. Lammin (Lampis) kautta kulki Asikkalaan vievä tie, joka erkani Tarttilassa vanhoihin valtakunnallisiin pääteihin kuuluvasta Ylisestä Viipurintiestä. Pohjoiseen lähti nykyinen Evontie, joka yhtyi Ormajärven pohjoispäässä Padasjoelle vievään tielinjaan. Myöhemmin puhuttiinkin paikallisesti Asikkalan-, Lahden-, Padasjoen ja Hämeenlinnantiestä.

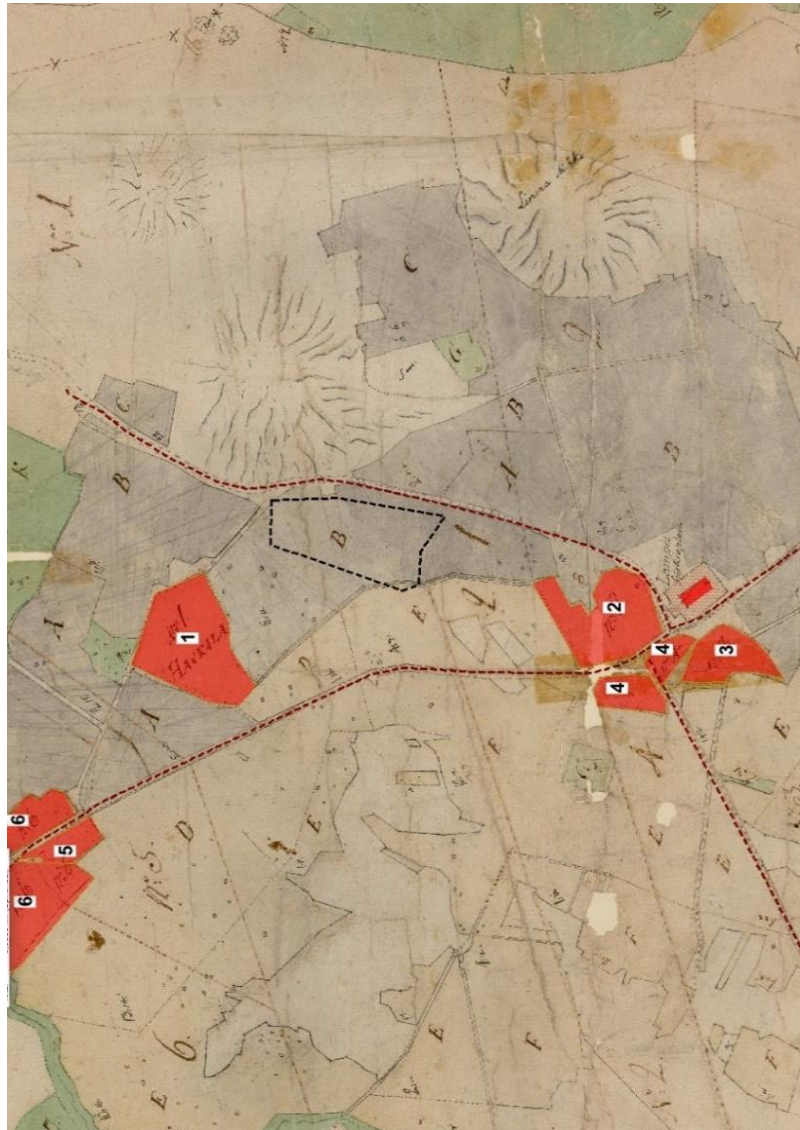
Kartta: Hällströmin kartasto 1798, ote Hämeen ja Kymenkartanon läänin kartasta.

1770-luku, kolmen kylän, teiden ja kirkon maisema

Vasemmalla maanmittari Pehr Kiellmanin (1719–1795) laatima isojakokartta vuodelta 1774. Tällöin Niipalan ja Kirkonkylän talot olivat keskittyneet ryhmiksi vanhan maantien varrelle. Vain oman kylän muodostavalla Hakkalan säterillä oli erillinen tontti maanteiden välissä. Oikealla peruskartta vuodelta 2020.

Selvitysalue, kunnantalon ja Pasaapelin tontti (musta katkoviiva) oli 1770-luvulla kartalla harmaalla merkittynä peltoma (alue B). Alue oli osa Hakkalan säterin peltomaisemaa. Vanhat kylätontit, kirkko ja maan- ja kylätie on vahvistettu isojakokarttaan sekä nykykarttaan punaisella rasterilla ja ruskealla katkoviivalla.

Selvitysalueen länsipuolella oli tällöin Hakkalan säterin vanha tontti (1). Muita taloja olivat tällöin Naskali, Iso-Huovila, Vähä-Huovila, Lukkari, Marttila ja Mikkola.

Musta katkoviiva =	tarkastelualue
Ruskea pisteiviiva =	historialliset tielinjat
Punainen rasteri =	kyläen talojen asuintontit 1770- ja 2020-luvuilla

Lammin kirkonkylää 1900-luvun alkupuolella. Kuva otettu Untulanharjulta, josta oli laidunnuksen ja polttopuun oton vuoksi nykyistä paremmat näkymät. Etualalla on Padasjoen tie, nykyinen Evontie. Kunnantalon ja Pasaapelin tontti jää kuvan oikeaan reunaan.

Kuva: HKMA.

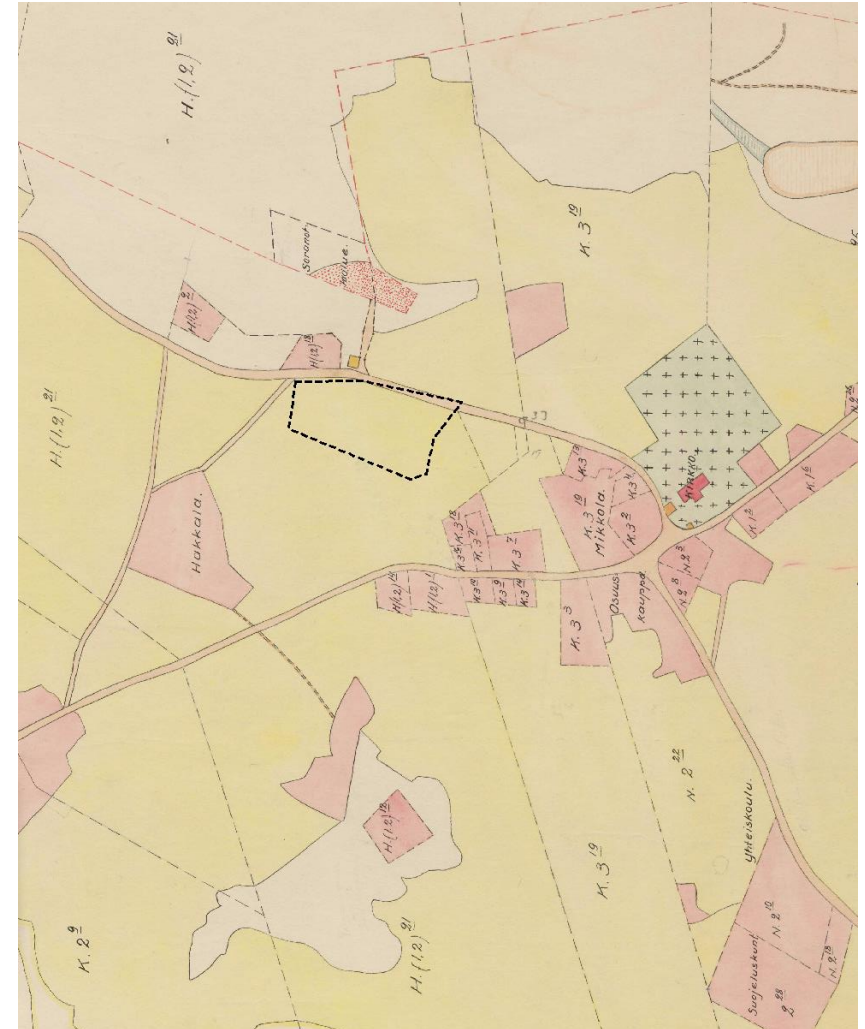

1930-luku maatalouden maisema

Rakentamisen säätelytarve on myöhäinen ilmiö. Aikaisemmin asutus keskittyi lähinnä pois elintärkeiltä pelloilta. Maatalous, viljely säilyi keskeisenä maankäyttömuotona taajama-alueella aina sotien jälkeiseen aikaan saakka. Ensimmäisiä ei maatalouteen liittyviä tontteja olivat lähinnä koulujen, seuratalojen ja kauppojen tontit. 1928 Lammin yhteiskoulun kannatusyhdistys sai perustamisluvan ja koulu aloitti toiminnan kirkonkylän kansakoulun tiloissa kunnes 1930 vuokrattiin tilat Lammin osuuskaupalta nk. Huovilan talosta.

Kirkonkylän suunnittelupaineet kasvoivat nopeasti. Jo 1930-luvulla laadittiin alueesta kartta rakennussuunnitelman pohjaksi. E. Landströmin 1938 tehdyssä kartassa oli väljää, asutus keskittyi lähinnä risteysten ja raitin varrelle. Vanhat talot, Mikkola ja Hakkala olivat edelleen vanhoilla paikoilla. Hakkalan koulu ja Lammin lukio aloittivat toimintansa Lammin yhteiskouluna vuonna 1928. Ensimmäiset vuotensa koulu toimi erilaisissa vuokratiloissa ja vasta vuonna 1937 sille valmistui oma, arkkitehti Toivo Salervon suunnittelema koulurakennus.

Nykyinen kunnantalon ja koulun tontti oli tällöin vielä Hakkalan talon peltona. Muista alueen rakennuksista oli toteutunut vasta tiilinen lainamakasiini, joka rakennettiin nykyisen Evontien varteen 1888. Muita, tällöin vielä harvoja palveluita tai julkisia rakennuksia edustivat kartalla osuuskauppa, suojeluskuntatalo ja yhteiskoulu. Kunnan asioiden hoitoon riitti tällöin pieni kunnantupa. Kartoituksen pohjana olleet rakennussuunnitelmat hautautuivat kuitenkin seuraavana vuonna syttyneen talvisodan ja sitä seuranneiden sotavuosien ja pula-aikojen vuoksi. Lammin ensimmäinen rakennuskaava valmistuikin vasta kaksi vuosikymmentä myöhemmin.

Kartta: E. Landström: 1938, KTJ, MML 2020.

Tarkastelualue merkitty mustalla katkoviivalla.

1960-luku, koulut, kunnantalo, lääkäritalo ja museo Hakkalan säterin pellolle

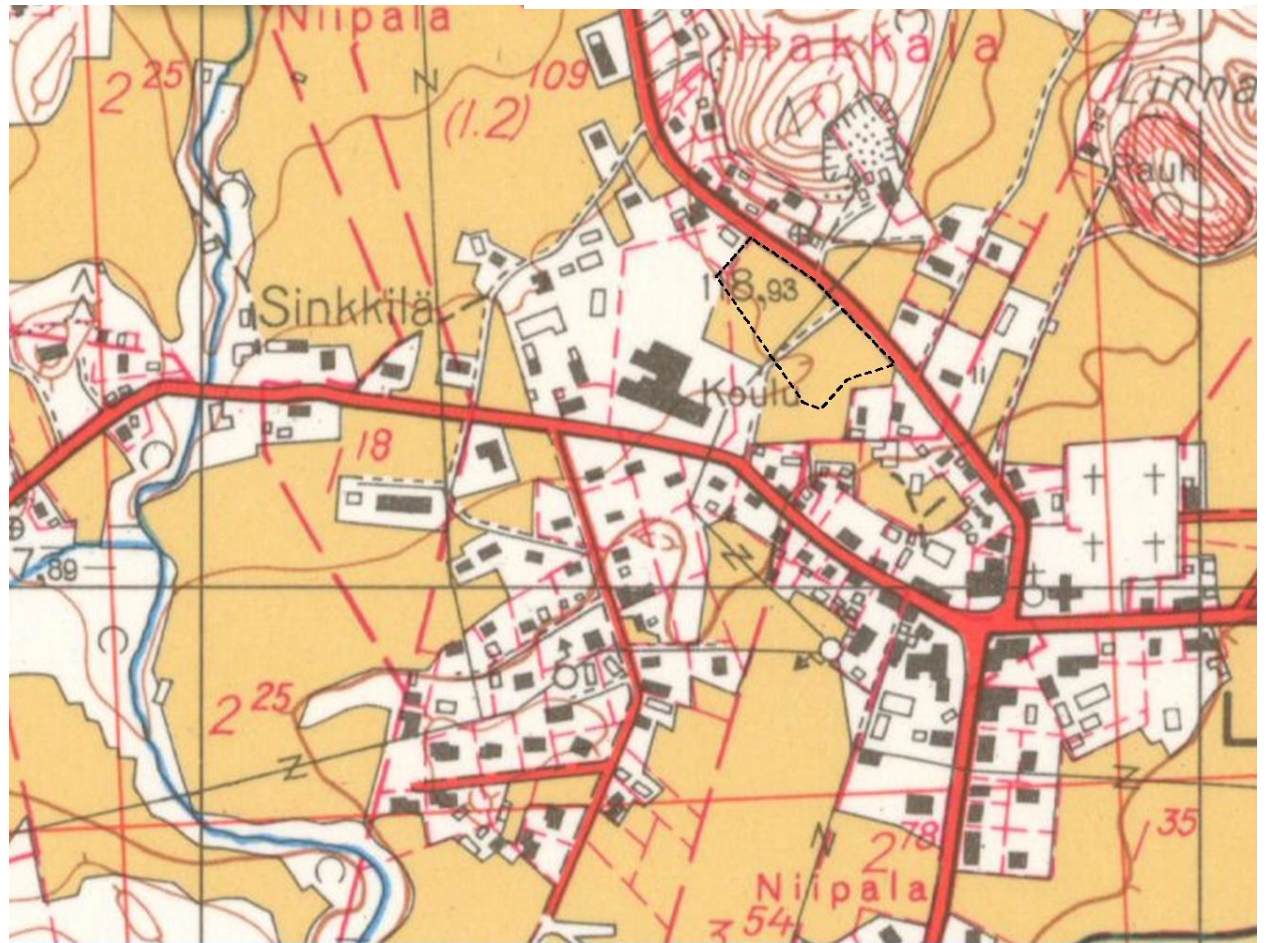
Kartta: Peruskartta 1965, MML. kohde mustalla katkoviivalla.

Peruskartta v. 1965. Karttoitus tehtiin 1962, jolloin kunnantaloa ei vielä ollut vielä ja tontti näkyy vielä peltona (rajattu mustalla katkoviivalla). Peltoala olikin laajimmillaan sotien jälkeen, mutta jo vuosikymmenen lopulla taajamakehitys alkoi vallata peltoja rakentamiselle.

Lammin ensimmäinen rakentamista säätelevä rakennuskaava valmistui 1966. Nykyisen julkisen rakentamisen korttelin ensimmäinen rakennus oli tällöin Hakkalan pellolle rakennettu yhteiskoulu (1959/1960) ark. K. Strömin ja O. Tuomiston suunnitelmin. Rakennuksessa aloitti myös Lammin lukio 1961. Vuosina 1959–1964 kokeiltiin keskikouluasteella maatalouslinjaa. Sen korvasi 1969 valmistunut kansalaiskoulu, nykyinen Pasaapeli.

Rakentamisen 1960-luvulla tapahtunut mittakaavan muutos näkyy hyvin. Tulevan kunnantalon lounaispuolella näkyy tällöin uusi yhteiskoulun pohjaltaan suurialainen rakennus. Myös vanhan

mahtitalon Hakkalan tilakeskus pihan ympärille keskittyvine rakennuksineen näkyvät vielä yhteiskoulun länsipuolella. Sen pihapiiri siirtyi 1910- ja 1920-luvulla lähemmäksi maantietä ja raittia. Kunnan omistukseen tila siirtyi sotien jälkeen, jolloin kunta sai kylän tuntumasta suuren maa-alueen suunnitelmien toteuttamiseen. Hakkalan navetassa aloitti nykyinen Lammin Betoni 1956 toimintansa. Lammin betoni olikin ensimmäisiä teollisuuslaitoksia kunnassa.

Ilmakuva vuodelta 1960.
Lammin Betoni 50 v.

Yhteiskoulu on rakennettu, muu alueesta on vielä peltona. Sen takana näkyy vielä Hakkalan säterin tilakeskus, jonka navetassa Lammin betoni aloitti toimintansa 1956. Kuva teoksesta Lammin Betoni 50 vuotta.

Nykyinen julkisen rakentamisen alue muodostui 1960-luvulla, kun yhteiskoulun ja sen liikuntatalon koillispuolelle rakennetaan vuosina 1963–1969 kunnantalo, sen asuntola ja kansalaiskoulu. Yhteiskoulun uimahalli valmistui 1970.

Aikakausi on kiivasta hyvinvointivaltion ja julkisen rakentamisen aikaa. Kunnantalon pohjoispuolelle, Evontien varrelle valmistuu vielä lääkäritalo 1965. Alueen julkisia palveluita edustaa lisäksi Lammin kotiseutumuseo, joka perustetaan entiseen lainamakasiiniin 1962. Koulun urheilukenttä rakennetaan myös 1960-luvulla. Taajama kasvaa 1960-luvulla vielä etupäässä vanhojen teiden suunnassa, lisäksi peltojen keskellä olevalle mäelle rakennetaan omakotitaloja.

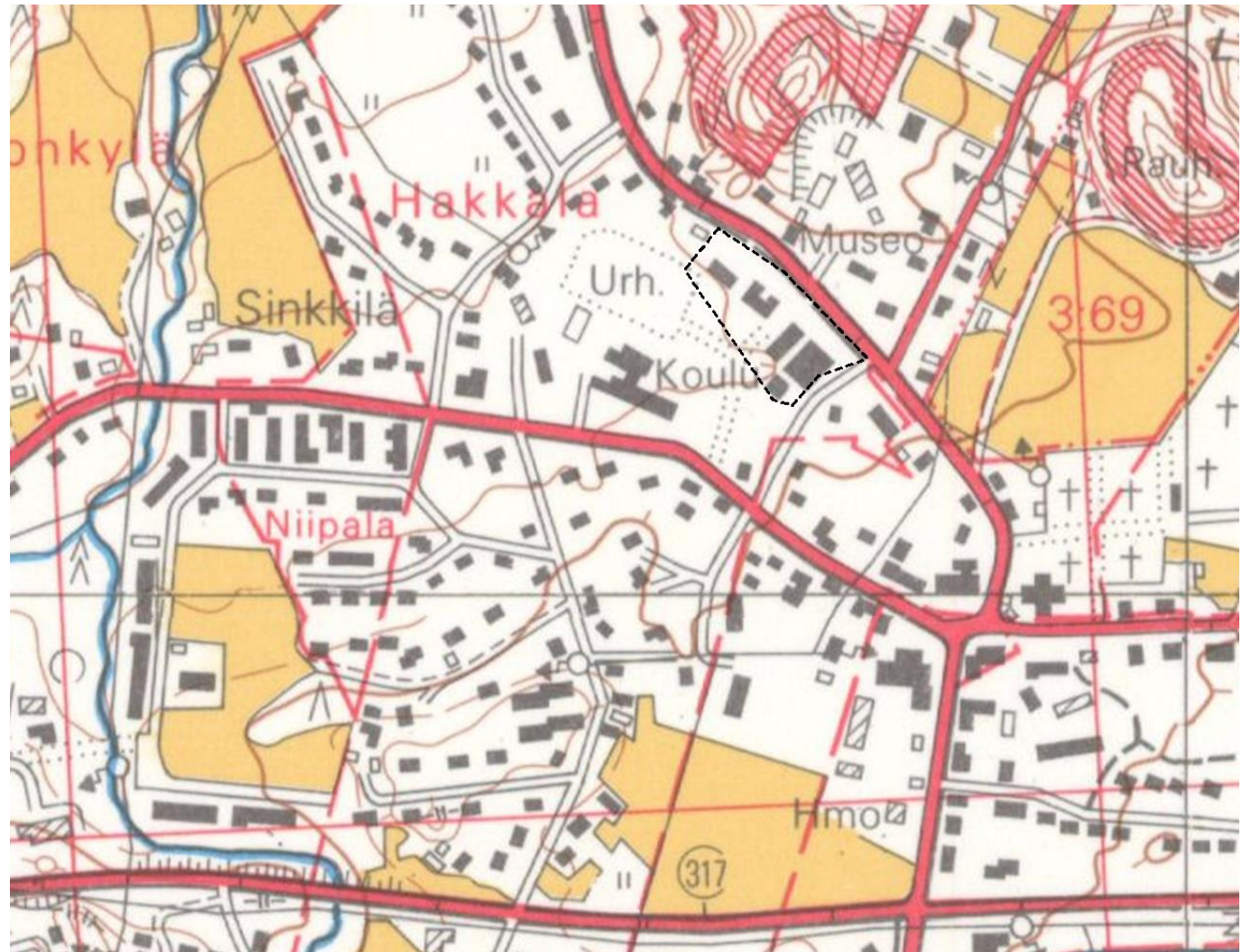
Kuva: Ensimmäiset pellavamarkkinat 1971. Keijo Kääriäinen, entinen Lammin kunta. Kuvan etualalla näkyy Lammin yhteiskoulun rakennus, liikuntatalo ja sen vasemmalla puolella tasakattoinen uimahalli. Oikeassa yläkulmassa näkyy kunnantalon asuinrakennus ja etualalla sen viljelypalstat.

1980-luku taajama valtaa maiseman

Taajamakehitys nopeutuu 1970- ja 1980-luvulla. Tällöin vanhaan maisemaan liittyvä peltojen määrä supistuu nopeasti yhtenäistyvän taajamamaton alle.

Vanha kylänraitti, maantie menettää vuosisataisen päätien aseman kaukoliikenteessä 1960-luvulla, kun kantatie 317 valmistuu taajaman eteläreunalle.

Vuonna 1970 valmistuneen uimahallin jälkeen julkisen rakentamisen alueelle ei rakenneta uusia rakennuksia lähes kahteen vuosikymmeneen.

Kartta: Peruskartta 1984, MML.

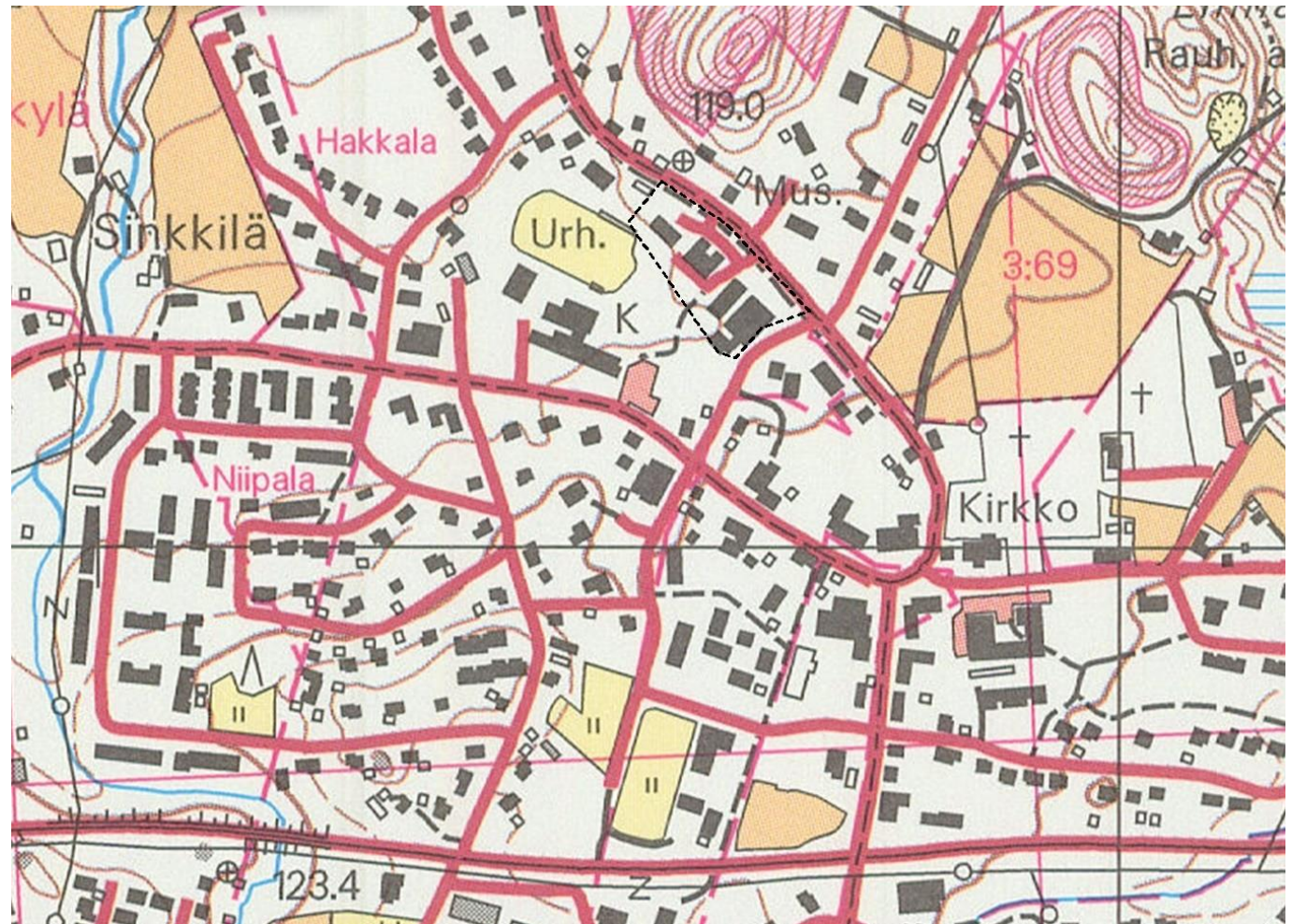

Kuva: Pellavamarkkinat 1980-luvulla. Keijo Kääriäinen, Lammin raitin vaiheita. Yhteiskoulun rakennus, liikuntatalo, uimahalli, kunnantalon asuinrakennus, kunnantalo ja peruskouluksi muuttunut kansalaiskoulu.

1990-luku, kirjasto ja helluntaiseurakunta

Uusi kirjasto valmistuu alueen eteläpuolelle, raitin varteen 1989, sitä seuraa alueen pohjoiskulmalle rakennettu helluntaiseurakunta 1993.

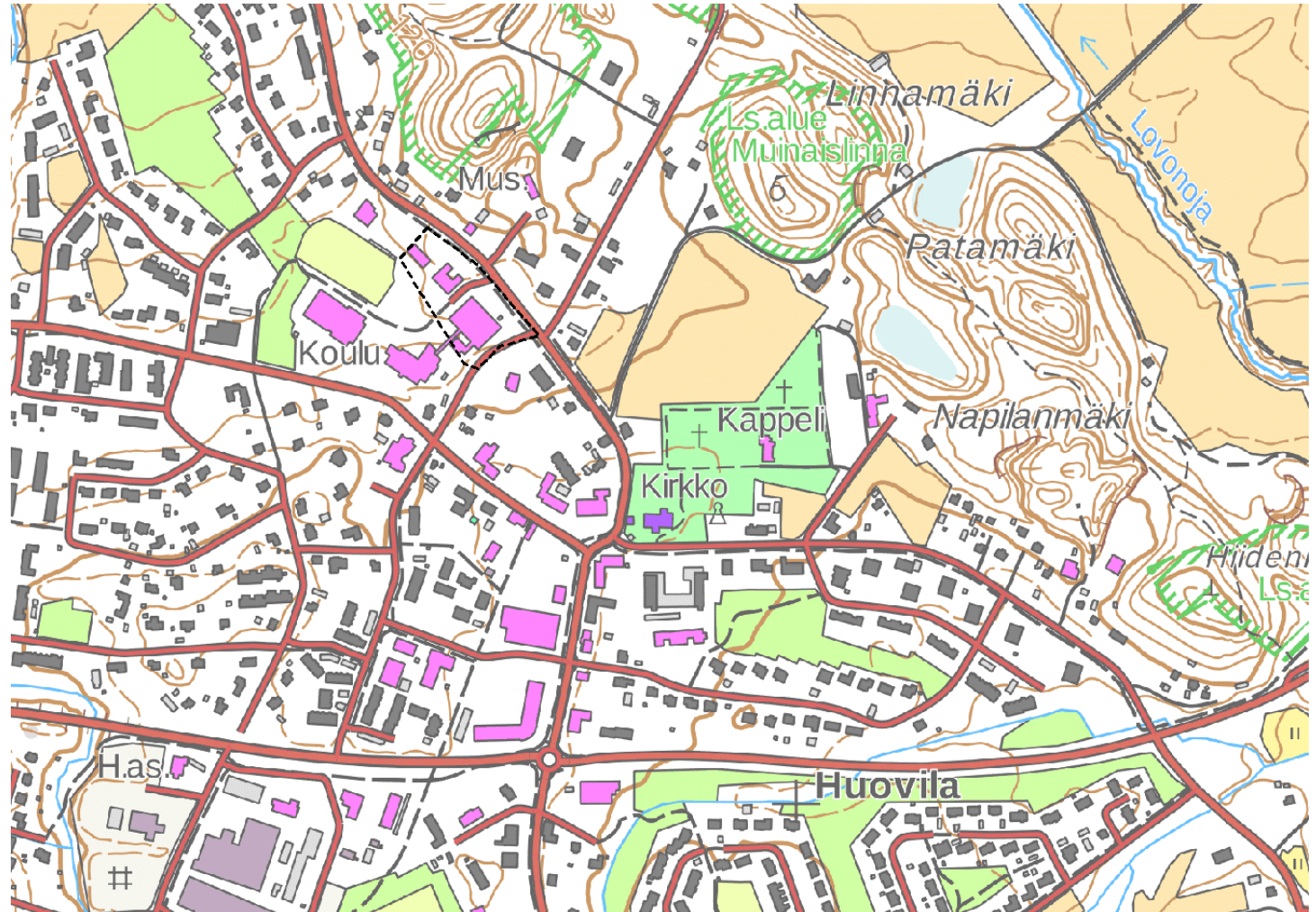
Rakennus sopeutettiin kunnantalon ja koulun ketjuun kulmikkaine muotoineen, vaaleine pintoineen ja tasakattoineen.

Kartta: Peruskartta 1995, MML.

2000-luku, rakennuskanta uudistuu, uusi koulu ja uimahalli

Alueen uudistaminen alkaa 2000-luvulla, kun vanha yhteiskoulu, liikuntatalo ja uimahalli korvataan uudisrakennuksilla. Kunnan liittyminen Hämeenlinnaan tuo myös uuden tilanteen, kun kunnantalosta tulee tarpeeton.

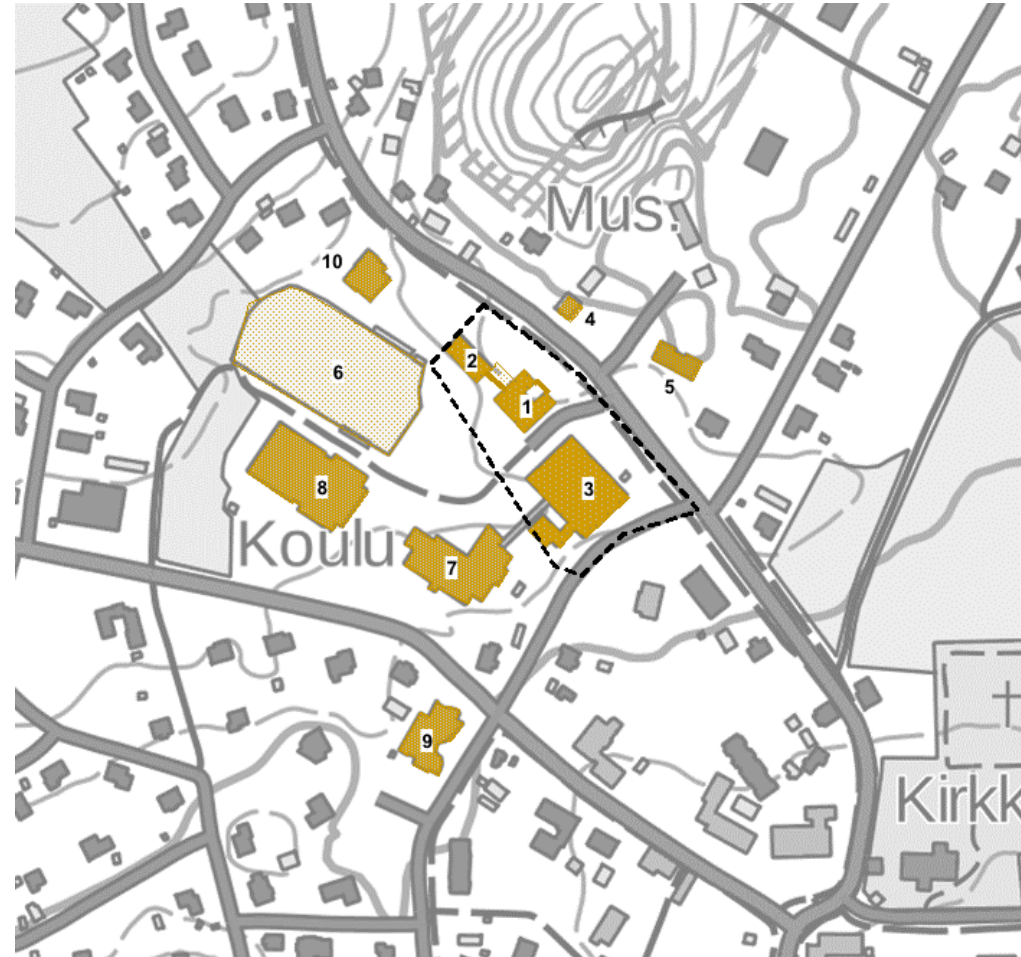

2.2 Lammin hallinto- ja koulukeskuksen rakentuminen

2.2.1 Julkiset rakennukset 2020

Hakkalan talon vanhalle pellolle, vanhojen maanteiden väliin ja ympäristöön rakennetun alueen rakentaminen ja nykykäyttö alkoi 1950-luvun lopulla. Ensimmäinen rakennus oli 2000-luvulla purettu yhteiskoulu, jonka ensimmäinen vaihe valmistui 1959. Vanhin julkisluonteinen rakennus on vuonna 1888 rakennettu lainamakasiini.

1. Kunnantalo 1963, ark. Unto Ojonen
2. Virkailijoiden asuinrakennus 1964, ark. Unto Ojonen
3. Kansalaiskoulu 1969, (nyk. Pasaapeli) ark. Arto Rautavirta
4. Lainamakasiini 1888, Lammin museo 1962
5. Lääkäritalo 1965
6. Koulun kenttä/pallokenttä 1960-luku
7. Hakkalan koulu 2006, ark.tsto Satu Päivärinne Oy
8. Liikuntatalo 2009, Siren Arkkitehdit Oy: Jukka Siren ja Anna Saijonmaa
9. Kirjasto 1989, ark. Saara Juola
10. Helluntaiseurakunta 1993, U. Tillander, J. Juntunen, V. Kalliorinne

Kullanruskea rasteri: Julkisen rakentamisen kohteet Evontien ja Hämeentien välissä ja varrella. Kartta: MML2020.

Alueen rakennukset:

1. Kunnantalo 1963

2. Virkailijoiden asuntola 1964

3. Kansalaiskoulu ja kirjasto 1969 (myöh. nimellä Pasaapeli)

4. Lainamakasiini 1888, museoksi 1962

5. Lääkäritalo

6. Paloasema, taustalla kunnantalo asuinrakennuksineen

7. Hakkalan koulu 2006

8. Uimahalli 2009

Kunnantalon ja kansalaiskoulun eteläpuolella ollut matala, yhteiskoulun, liikuntatalon ja uimahallin käsittäneet rakennukset purettiin 2000-luvun alkupuolella. Paikalle rakennettiin Hakkalana tunnettu koulurakennus ja uimahalli. Rakennuksia yhdistää kunnantaloon nauhaikkunat ja vaalea väryitys.

9. Kirjasto 1989

10. Helluntaiseurakunta 1993

Helluntaiseurakunnan rakennus sijoittuu samaan rivistöön kunnantalon ja kansalaiskoulun kanssa. Suunnittelijan mukaan rakennus sopeutettiin kokonaisuuteen tasakatolla ja vaalealla värityksellä.

Lammin julkisen rakentamisen alue tiemaisemassa, Hämeentien ja Evontien välissä

Kuva: Koulu- ja hallintokeskus Hämeentien ja Pasaapelintien risteyksestä nähtynä. Etualalla on kulmassa Linnavuoren eli Suomelan asuinrakennus 1890-luvun vaihteesta. Rakennuksia oli alun perin kaksi ja niissä toimi mm. lääkärin vastaanotto sekä myöhemmin säästöpankki ja Kansallisosakepankki. Toinen Hämeentiessä kiinni ollut ns. pikku-Suomela purettiin kun Pasaapelintie rakennettiin 1960-luvulla. Sen taakse sijoittuva horisontaalinen julkinen rakentaminen sijoittuu selkeästi irti tielinjoista, muodostaen taustan tiemaisemassa. Olennainen osa maisemaa on oikealla näkyvä, Untulanharjuun liittyvä korkea mäki. Sen etualalla näkyy kunnantalon toinen kerros. Alla: 1960-lukua edustavat kunnantalo ja Pasaapeli vanhan Padasjoentien, nykyisen Evontien varrella, jossa maisemaan liittyy kaupunki- ja taajamarakentamisen piirteisiin kuuluva puistokatu.

Kuva yllä: Rakennusten, hallinto-, liikunta- ja koulukorttelin kokonaisuus hahmottuu parhaiten ja erittäin edustavasti alueen keskeltä. Yläkuvassa hallinto- ja koulukeskus pallokentän luoteiskulmalta kuvattuna. Rakennukset ryhmittyvät luoteeseen avautuvaksi kehäksi kentän ympärille. Vasemmalta kunnantalon asuntola (1964), kunnantalo (1963), Pasaapeli (1969) Hakkalan koulu (2006) ja liikuntatalo (2009). Keskellä puiden välissä näkyy Lammin kirkon tapuli. Pallokenttä on toiminut 1970-luvulta lähtien pellavamarkkinoiden tapahtumakenttänä.

Kuva alla: Alueen pohjoissivun muodostavat 1960-luvun rakennukset, vasemmalla asuntola-autotalli-kunnantalo-kokonaisuus ja keskellä näkyvä Pasaapeli (Kansalaiskoulu). Oikeassa laidassa näkyy Hakkalan koulu, joka yhdistyy katoksella Pasaapeliin.

2.2.2 Rakentaminen ja suunnittelu 1959-1970

Lammin kunta hankki kirkonkylän länsipuolella sijaitsevan Hakkalan kantatilan, vanhan säterin, omistukseensa sotien jälkeen. 1950-luku kului vielä pääosin sodasta toipumiseen ja asutustoimintaan. Samaan aikaan kunnan tehtävät, velvoitteet ja tarpeet kasvoivat merkittävästi. Alkavan, lakisääteisen hyvinvointiyhteiskunnan rakentaminen ja hallinnointi vaati uusia tiloja ja ihmisiä. Vanhat, usein muuhun käyttöön rakennetut tilat eivät enää riittäneet kehittyvässä yhteiskunnassa. Tarvetta oli uusille koulu-, sairaala-, hallinto-, liikuntatiloille sekä erilaisille teknisille laitoksille. Niiden suunnittelu ylitti myös kunnan paikalliset voimavarat ja taidot.

Lammilla Hakkalan peltojen muuttaminen kunnan palveluiden keskuksesi alkoi 1950-luvun lopulla Mauno Hurnastin tullessa kunnanjohtajaksi. Hurnastin aikana (1954-1980) toteutettiin kaikki keskeiset palvelut ja ensimmäiset kaavat. Lammi seurasi muutoksessa vahvasti aikaansa. Myöhemmin Hurnastin mielestä Lammin Kirkonkylää olisi voitu rakentaa kauniimmin, mutta Lammilla seurattiin hänen mukaansa ajan tasakattovillitystä, jonka toteuttivat arkkitehdit, joita tarvittiin rakentamisen volyymin ja teknisyyden kasvaessa kunnissa.

Ark. Olavi Tuomisto	
1959	Koulurakennus, yhteiskoulu
1960	Koulun liikuntatalo
1970	Uimahalli

Vanhan maantien varrelle Hakkalan pellolle sijoitettiin ensimmäiseksi 1928 perustetun, kannatusyhdistyksen omistaman yhteiskoulun matala, yksikerroksinen uudisrakennus. Lammilta kotoisin olevan arkkitehti Olavi Tuomiston suunnittelema koulurakennus valmistui 1959, koulun liikuntatalo 1960 ja uimahalli 1970.

Alueelle laadittiin jo alkuvaiheessa korkeatasoinen puutarhasuunnitelma, jonka laati tunnettu, Lepaan puutarhakoulun puutarha-arkkitehti Leif Simberg (1910–1998). Leif Simberg oli valmistunut puutarhateknikoksi 1933 Lepaan puutarhaoppilaitoksesta, harjoitteli alaa Saksan Elmshornissa tunnetun Timm & Co. taimitarhalla ja toimi Mustialan puutarhurina ja Harvialan ylipuutarhurina. Simberg tuli 1945 Lepaan puutarhasuunnittelun opettajaksi täydentäen opintojaan Alnarpissa Ruotsissa 1945 ja Kööpenhaminan taideakatemiassa 1957.

Puutarha-ark. Leif Simberg

1959 Puutarhasuunnitelmat

Ark. Unto Ojonen

1963 Kunnantalo

1964 Kunnann virkailijoiden asuntola

Ark. Arto Rautavirta

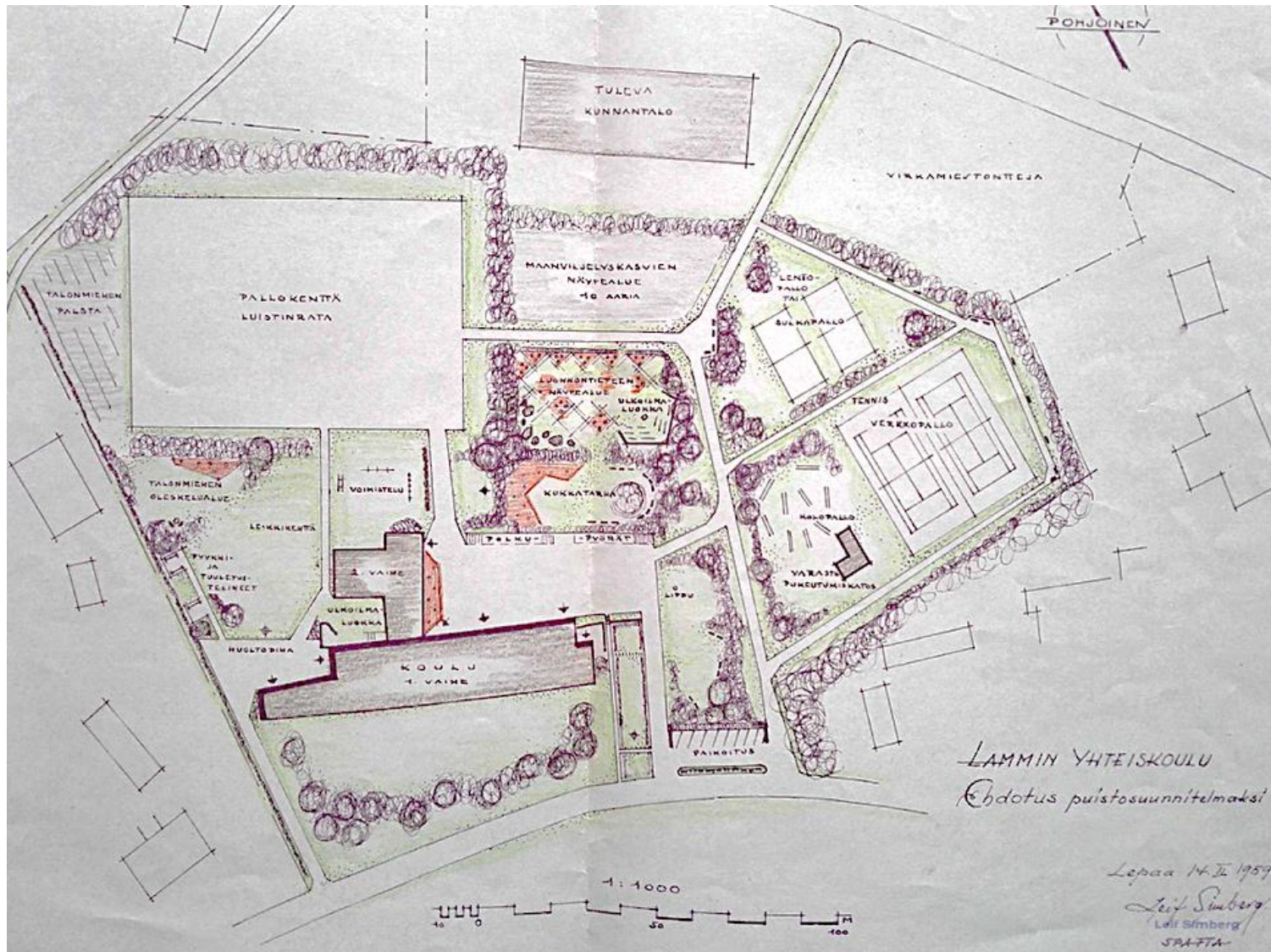
1969 Kansalaiskoulu Pasaapeli ja kirjasto

Opettajan tehtävien rinnalla Simberg toimi puutarhasuunnittelijana ja kirjoitti kirjan Suomen oloihin sopivista koristepuista- ja pensaista 1955. 1900-luvun alussa Suomessa puutarha-alaa opetettiin vain Turun Kupittaalla ja Lepaalla. 1940-luvulla käynnistyivät ensimmäiset kurssit korkeakoulussa ja alan toimijat järjestäytyivät, kun Suomen puutarha-arkkitehdit ry. perustettiin 1946. Nimike maisema-arkkitehti syntyi vasta 1980-luvun lopulla.

Vuonna 1959 laadittu puutarhasuunnitelma kattoi nykyisen julkisen rakentamisen alueen ja siinä oli jo osoitettu nykyinen kunnantalon paikka. Koulun ja kunnantalon lisäksi alueelle sijoitettiin monipuolisesti puutarha- ja liikuntatiloja sekä virkamiesten asuintontteja. Kunnantalosta järjestettiin arkkitehtikilpailu 1961, jonka voitti Lahdessa hyvin tunnettu arkkitehti Unto Ojonen. Kunnantalo ja sen virkailijoille ja kunnanjohtajalle tarkoitettu asuinrakennus valmistuivat vuosin 1963 ja 1964. Samaan rivistöön rakennettiin 1969 arkkitehti Arto Rautavirran suunnittelema, kolmesta rakennuksesta koostuva kansalaiskoulu, jonka yhteen rakennusosaan sijoittui myös kirjasto.

Kuvassa vuosina 1959–1970 rakennettu Lammin kunnan monipuolinen hallinto-, koulu- ja liikuntakeskus oli mataline ja vaaleine rakennuksineen, puistoineen, parkkipaikkoineen hengeltään ja ilmeeltään hyvin moderni. Edessä vasemmalla Kansalaiskoulu 1969, oikealla kunnantalo 1963 ja sen rivitalo 1964, sitä vastapäätä oli Evontien varressa lainamakasiinista tehty museo 1962 sekä etualan lääkäritalo 1965. Taustalla, 1960-luvulla rakennetun pallokentän takana on yhteiskoulu 1959 ja sen liikuntatalo 1960 ja uimahalli 1970.

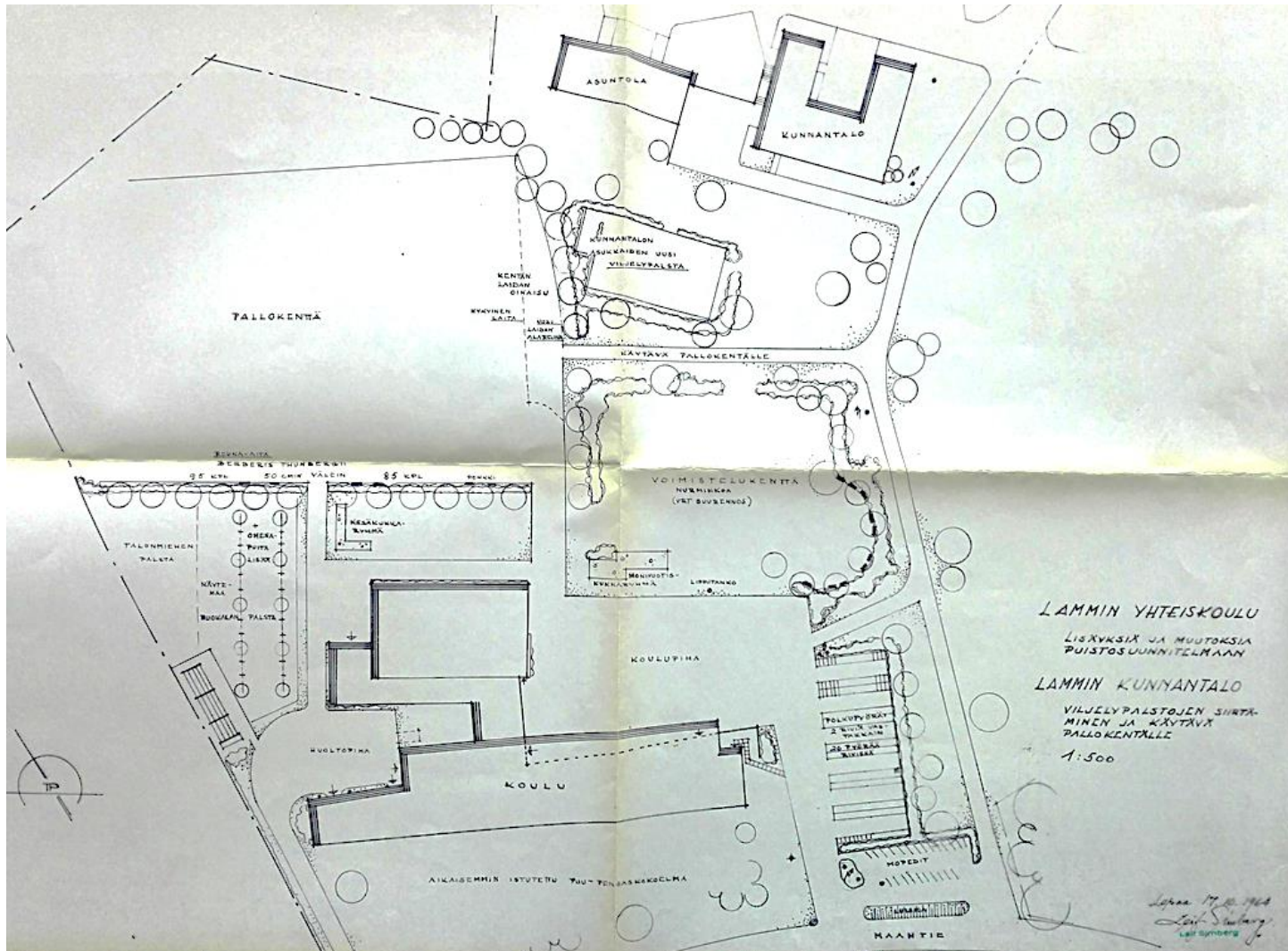

Puutarhasuunnitelma, Leif Simberg 1959

Puutarha-arkkitehti Leif Simberg suunnitteli istutuksia alueelle jo ennen kunnan talon rakentamista Lammin yhteiskoulun suunnitelmien yhteydessä.

Istutussuunnitelmiin kuuluivat myös monipuoliset liikunta-alueet mm. kentät sulka- ja verkkopallolle. 1959 suunnitelma sisältää ulkoilma-luokahuoneen ja luonnontieteellisen kasvinäytetarhan sekä maanviljelys-kasvien näytealueet. Suunnitelmassa näkyy jo autoistuminen, joskin vielä hyvin pienimuotoisena.

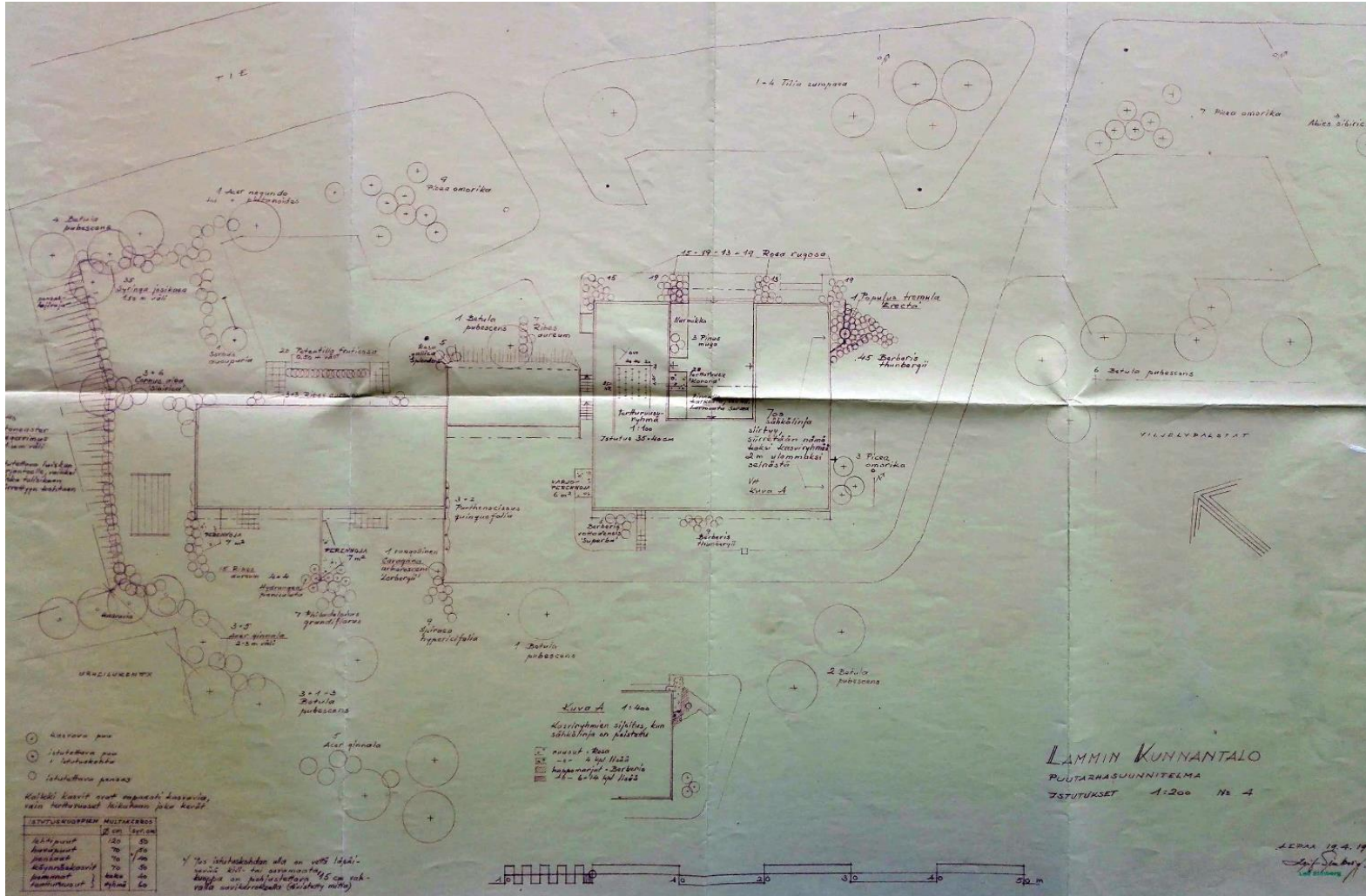
Piirros: HKA.

Puistosuunnitelman uudistus, Leif Simberg 1964

Vuonna 1964 suunnitelmia kuitenkin muutettiin, kun kunnantalo oli jo rakenteilla. Simberg teki kunnantalolle oman istutussuunnitelman, jossa perinteisten lajien kuten koivujen rinnalle tuotiin ajalle tyypillistä kasvillisuutta kuten pylväshaapoja, serbiankuusia, ja erilaisia pensaita japaninhappomarja, kurtturuusu, pensasangervo ja korallikanukka. Samalla lisättiin koulun paikoitustiloja ja tiloja osoitettiin polkupyörille ja mopodeille.

Piirros: Puutarhasuunnitelmat, ylhäällä Lammin Lammin kunnantalo ja alareunassa Lammin yhteiskoulu
17.10.1964 Leif Simberg, HKA.

Kunnantalon ympärille Simbergin suunnitelma sisälsi mm. pylväshaapoja, koivuja, serbiankuusia, pihlajia sekä erilaisia tertturuusuja, angervoita, happomarjapensaita ja perennoja.

3 RAKENNUKSET

3.1 Kunnantalo, asuntola ja autotallit 1963–1964

Kunnan asioiden hoitoon riittivät lähes sadan vuoden ajan hyvin vähäiset tilat. Yhdistetty kunnantupa ja kansakoulu tuhoutuivat 1918 saksalaisten sytyttämässä tulipalossa, jonka jälkeen kunnantoimisto oli vuodet 1918-1945 Tyynelän kiinteistössä Evontien alkupäässä. Toisen maailmansodan jälkeen kunnantoimisto siirtyi suojeluskunnan rakennuttamaan Turvantaloon, jossa kunnanvaltuusto kokoontui juhlasalissa ja alakerta toimi kunnantoimistona. Työmäärän ja kunnan velvollisuuksien lisääntyessä nopeasti sotien jälkeen senkin tilat kävivät pian ahtaiksi.

Lammin kunnantalon suunnittelusta järjestettiin 1961 suunnittelukilpailu, jonka voitti lahtelainen arkkitehti Unto Ojonen. Työn nimimerkkinä oli Ojosen arkkitehtuurista kertovan Koivu ja tähti -teoksen mukaan *Lämmin kunnantalo*. Talon piirustuksissa näkyy myös piirustusnimenä ”*Lämmin kun on talo*” -versio. Päätös kunnantalon rakentamisesta ja rakennusluvasta tehtiin loppuvuodesta 1962. Talo valmistui ripeästi, harjannostajaiset olivat maaliskuussa 1963 ja talo valmistui jo lokakuussa. Virkailijoiden ja kunnanjohtajan asunnot ja autotallit käsittänyt asuinrakennus valmistui 1964.

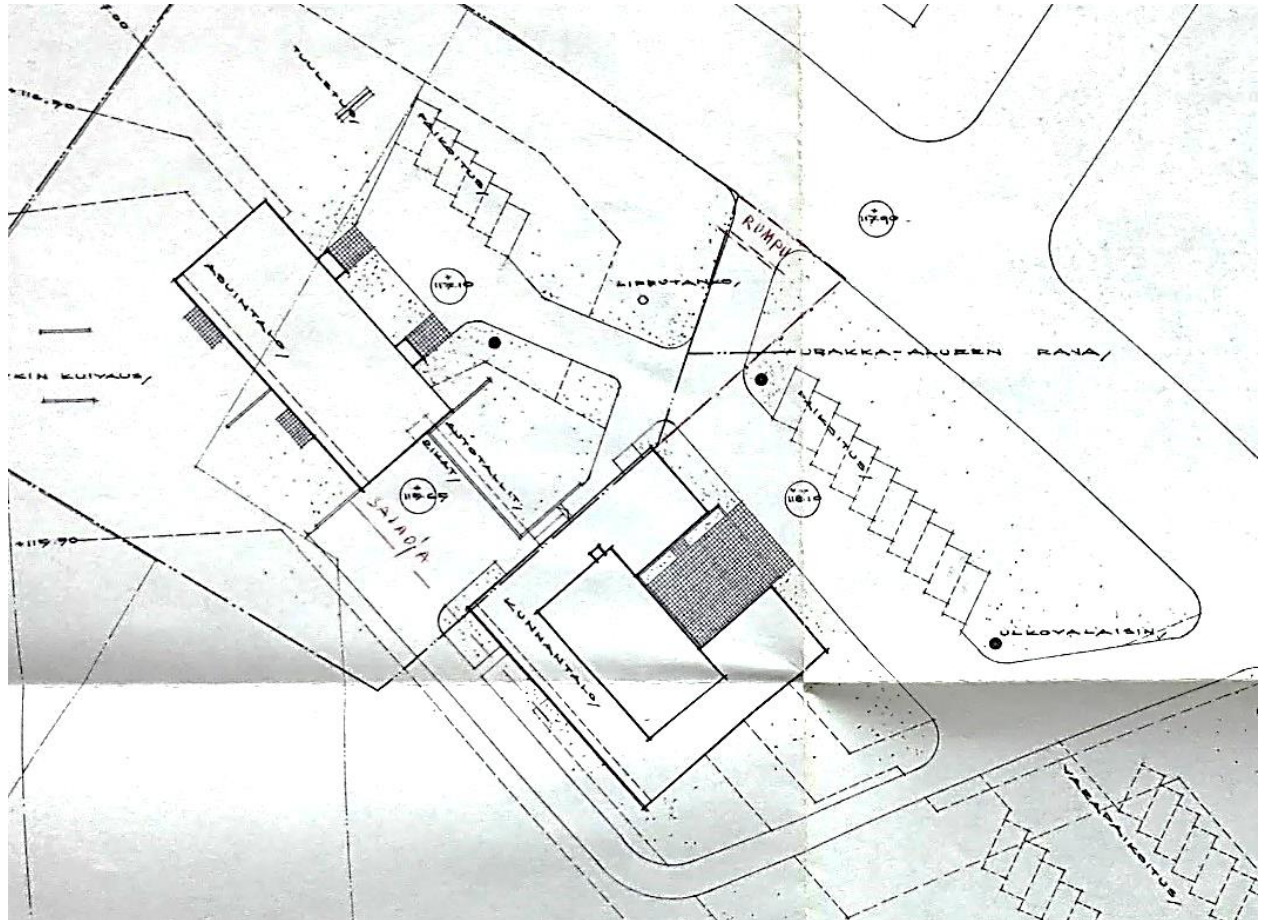
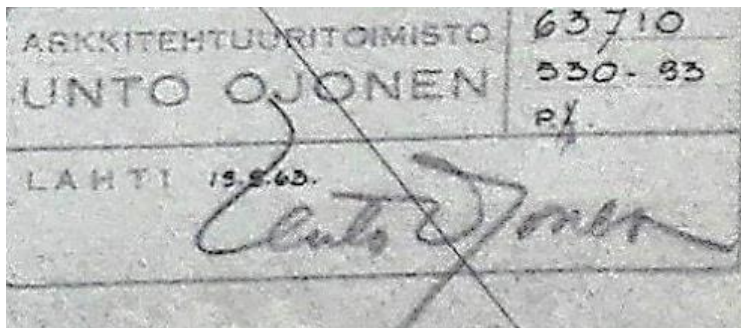
Kuva: Lammin ensimmäinen varsinainen kunnantalo ja sen viiden asunnon asuntola sekä autotallit 1960-luvun puolivälissä otetussa ilmakuvassa. Vuosikymmen vaihteeseen ajoittuvassa rakentamistavan, materiaalien ja mittakaavan jyrkkä muutos välittyy kuvassa hyvin. Postikortti 1960-luvun puolivälin vaiheilta.

Kunnantalon urakoi rakennusliike K.O. Välskilä. Kustannusarvio oli nykyrahassa n. 1,2 miljoonaa euroa. Ojonen suunnitteli ja Välskilä urakoi seuraavana vuonna myös kunnantalon kokonaisuuteen kuuluvan virkailijoiden asuinrakennuksen, jonka kustannusarvio oli nykyrahassa noin 560 000 euroa.

Piirustus: Ajan muuttunut henki näkyy hyvin myös suunnitelmiin kuuluneessa asemapiirroksessa, mustavalkoisesti esitetyt rakennukset ja laatoitukset henkivät vahvaa geometriaa, myös autotallit ja tilojen varaaminen pihasta autoille edustavat 1960-luvun nopeasti autoistuvaa maailmaa.

Asemapiirros, allekirjoitus Unto Ojonen Lahti 19.8.1963 HKA

Kuvat: Ylhäällä kunnantalo ja sen asuntolan pihajulkisivua.
Oikealla rakennuksia yhdistävä ja rinteeseen upotettu autotalliosa.

3.1.1 Lammin kunnantalo

Pääpiirustukset arkkitehtuuritoimisto Unto Ojonen 1963, Julkisivumuutokset, arkkitehtitoimisto Tulonen 2001.

Kunnantalo sijoittuu loivaan rinteeseen, ollen pääosin yksikerroksinen, kellarillinen ja pohjaltaan U-muotoinen rakennus. Sisäänkäynti on atriumtyyppiseltä sisäpihalta. Valkoisia julkisivuja hallitsevat symmetria, laatikkomaisuus, räystäättömyys ja nauhaikkunat. Rinteeseen sijoittuvan rakennuksen peruserroksen horisontaalisuutta katkaisee pienempi toinen kerros, jossa on käytetty pystyikkunoita ja -betonielementtejä.

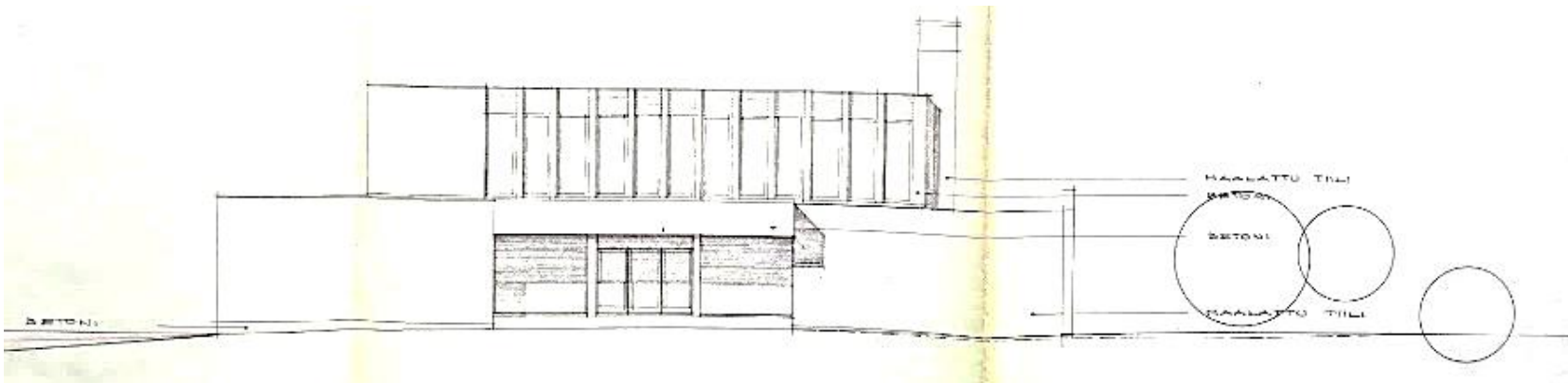
Yläkertaan on sijoitettu hallinnon keskeiset kunnanhallituksen ja -valtuuston tilat. Lisäksi suunnitelmien mukaan kerroksessa oli tilat taksoituslautakunnalle ja kunnan taidekokoelmalle. Ensimmäisessä kerroksessa ovat kunnanjohtajan ja virkailijoiden toimistotilat, jotka kiertävät sisäänkäyntiä suojaavaa atriumpihaa. Siipiä pääjulkisivussa ylhäällä yhdistävä, ulos työntyvä betonipalkki muodostaa julkisivuun portin atriumpihaan, jonka päädyssä on pääsisäänkäynti. Rinteen puolella maanpäälliseen kellariin rakennettiin poikittaiseen osaan talonmiehen asunto ja varastotiloja. Siipiosien maanalaisiin kellareihin tulivat kunnanarkisto sekä toiseen lämpökeskus polttoainevarastoihin, sauna ja pukuhuonetilat.

Rakennuksessa on maalattu betonisokkeli, julkisivuna on ensimmäisessä kerroksessa valkoiseksi maalattu, muurattu punatiili, toisessa kerroksessa on käytetty kapeita betonielementtejä. Ikkunat ovat kellarin eteläisivulla ja ensimmäisessä kerroksessa nauhaikkunoita. Toisen kerroksen osassa umpinaisten tilojen vastapainona ovat suuret ikkunaseinät, jotka muodostuvat korkeista ja kapeista ikkunoista.

Rakennusta saneerattiin 2001, muutoksia ovat ikkunoiden vaihtaminen alumiini-ikkunoihin, piipun lyhentäminen ja toisen kerroksen ikkunoiden levyjen vaihtaminen. Julkisivussa on nähtävissä kaakkoissivulla kosteusvaurioita, joka on irrottanut tiilen pinnasta osia.

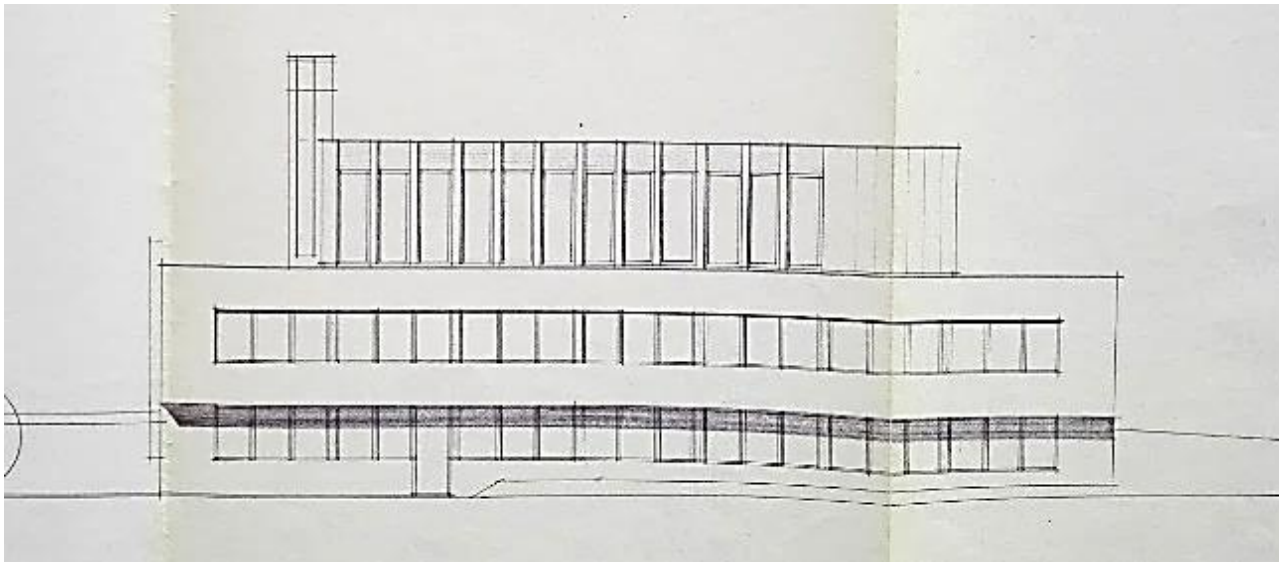

Kunnantalo julkisivut

Julkisivu koilliseen, Evontielle.

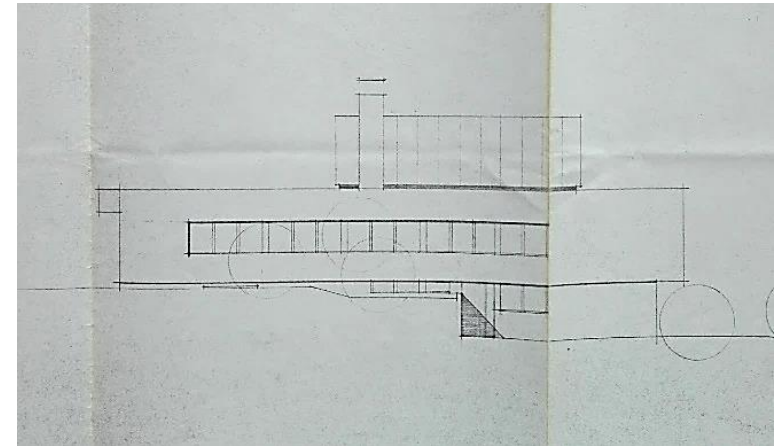
Piirustus: Unto Ojonen 1963, HKA.

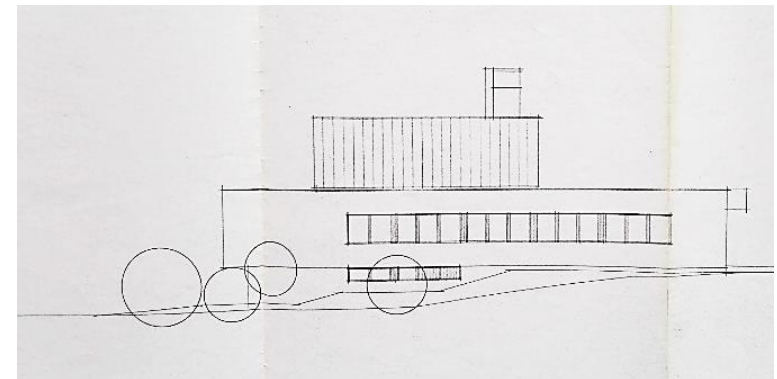
Julkisivu koilliseen, puiston puolelle.

Piirroksessa näkyy purettu piiippu.

Piirustus: Unto Ojonen 1963, HKA.

Julkisivut luoteeseen ja kaakkoon,
Unto Ojonen 1963, HKA.

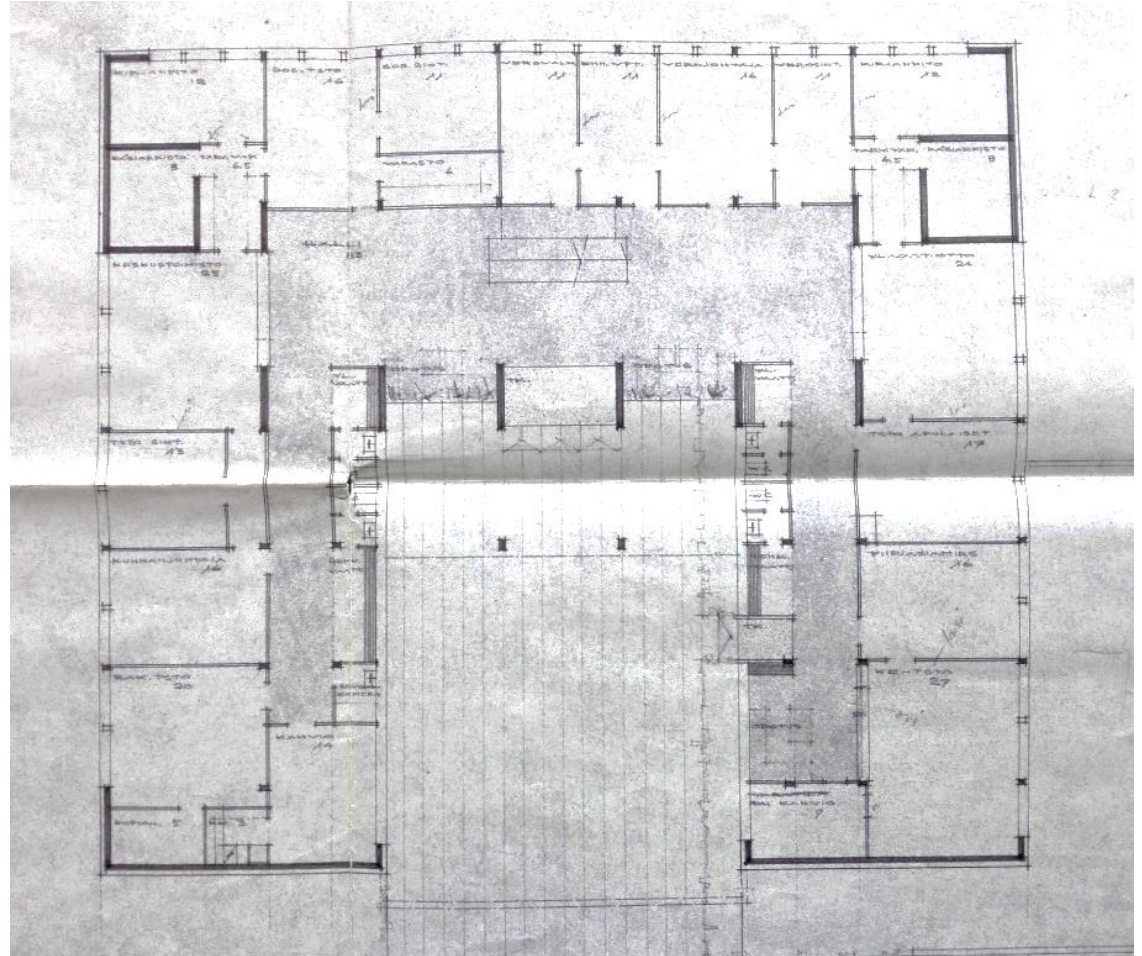
Sisäänkäynnin rakenteita

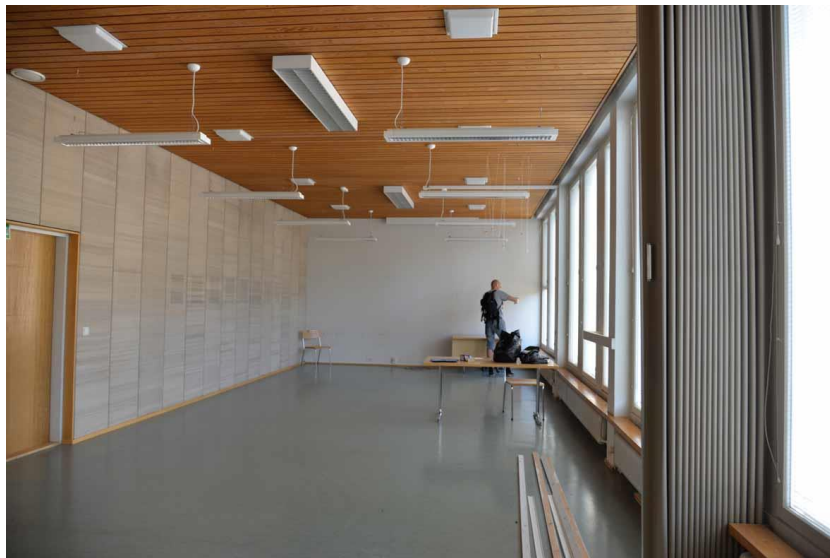
Kuvat: Sisäänkäyntiä ja pihaa hallitsevat betonipinnat laattoina ja seinäpintaa kiertävänä betonipalkkina. Sisäänkäynti on sijoitettu valtuustosalin alle.

Sisätilat: Sisätiloista tarkastettiin päätilat, aula, porrastila ja valtuustosalit sekä muutamia toimistotiloja. Sisäänkäynnin kapeata, leveää ja melko hämää aulatilaa hallitsee toiseen kerrokseen ja kellariin vievä portaikko. Se on yksinkertainen betoni- ja metallirakenteinen, kaiteena on käytetty lakattua puuta. Seinät ja katot ovat valkoiset, ovet ovat viilupaneloidut. Yläkerran aulassa tilaa hallitsee suuret ikkunapinnat ja päätyjen tiilimuuraus. Sisäkatot ovat lakattua puuta. Kapea ja pitkä valtuustosalit jää aulan koillispuolelle. Sen tilaa hallitsee suuri ikkunaseinä, sisäseinä on kangaspäällysteinen, päätyseinät rapatut, valkoiset. Sisäkatto lakattua puuta, valaisimia on erityyppisiä. Lattia muovimattoja, seinien kapeat listat ovat lakatut. Todennäköisesti värit, jotka olivat keskeinen osa 1960-luvun ja Ojosen suunnittelua ovat peitetty myöhemmissä sisätilaremonteissa.

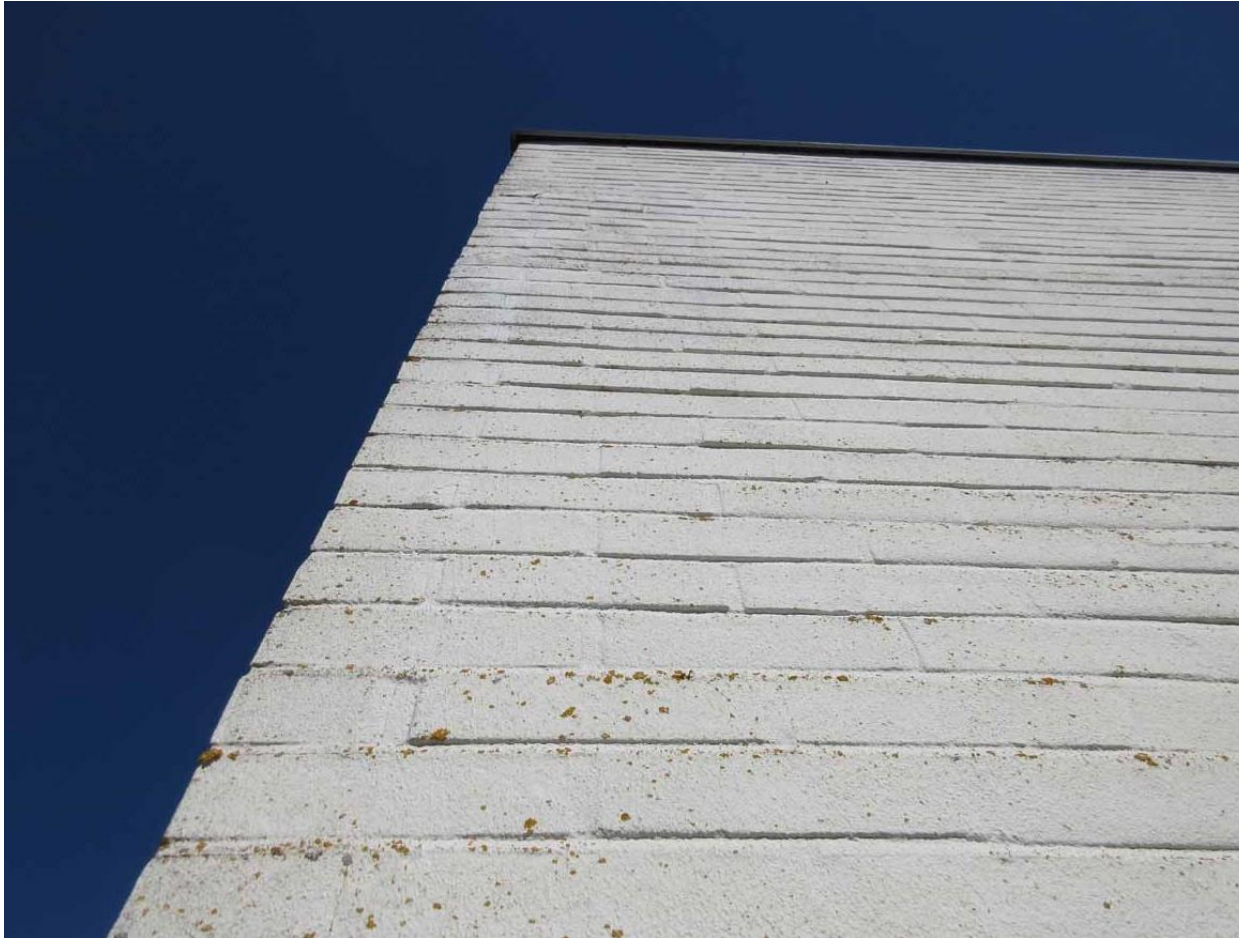
Kunnantalon sisätilat ovat nykyisellään yksinkertaiset, käytännölliset ja suunnitteluajan hengen mukaisesti anonyymit.

Tilat kiertyvät 1960-luvulla suosittuun atriumpihan ympärille. Sisäpuolelle on sijoitettu varastot ja pesuhuoneet, toimistotilat ovat ulkosivuilla.

Kuvat: 1. ja 2. kerroksen aula ja valtuustosal. Valtuuston katon matalat valaisimet ovat mahdollisesti alkuperäiset, myöhemmin lisätyt lasketut lamput tekevät sisäkatosta ja tilasta levottoman.

Säilyneisyys: Rakennuksen julkisivut ja ominaispiirteet ovat säilyneet kohtuullisesti. Ajan käytännöllinen, teollista ilmettä ja anonyymiyttä edustava ja tavoitteleva arkkitehtuuri on nähtävissä hyvin. Pienet muutokset kohdistuvat lähinnä ikkunoihin ja piipun lyhentämiseen. Sisätilat ovat säilyneet huonejaoltaan, värimaailma on mahdollisesti muuttunut. Sisätiloista ei myöskään voitu havaita arkkitehti Ojoseen 1940- ja 1950-luvulla liitettyjä pieniä yksityiskohtia, leikkisyyttä tai väripiirteitä.

Lammin kunnantalo 1963

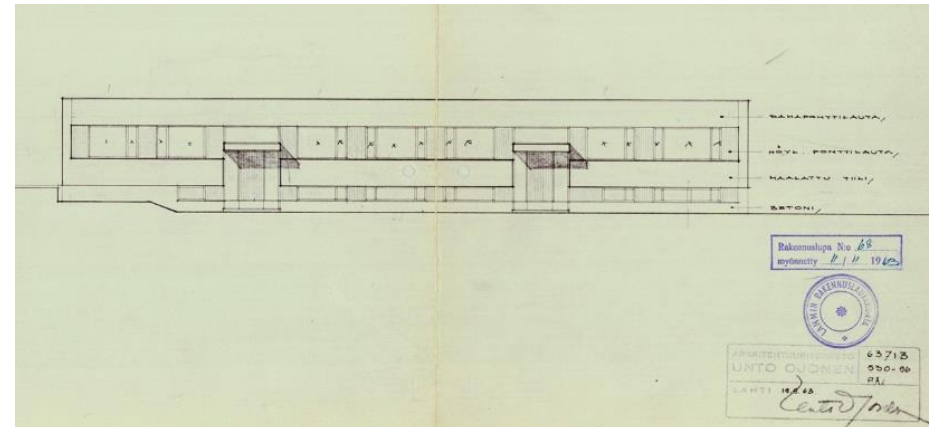
- Arkkitehtikilpailu 1961
- Pääpiirustukset ark. Unto Ojonen 1963
- Puutarhasuunnitelma Leif Simberg 1964
- Saneeraus, ark. Tulonen 2001
- Ensimmäisessä kerroksessa sisääntulona toimivan atriumpihan ympärille keskittyvät toimistotilat, kapeammassa yläkerrassa kunnanhallituksen ja -valtuuston tilat. Julkisivut maalattua tiiltä ja betonia ja betonielementtejä.
- 1960-luvun alun modernismi ja ajan ominaispiirteet ovat erinomaisesti nähtävissä. Rakennuksen ominaispiirteitä ovat laatikkomainen rakenne, horisontaalisuus, valkoisuus, tasakatot, räystäättömyys, nauhaikkunat ja atriumpiha. Autopaikoitus julkisivun puolella noudattaa myös alkuperäistä suunnittelua. Kunnantalon asuinrakennus valmistui 1964 kunnantalon viereen, rakennuksia yhdistää rinteeseen upotettu autotalliosa.
- Alkuperäinen puutarhasuunnittelu ei näy enää ympäristössä.
- Julkisivumuutoksia (2001) ovat piipun lyhentäminen ja ikkunoiden vaihto. Ulkoinen asu ja vaikutelma on hyvin säilynyt.
- Lammi liittyi Hämeenlinnaan 2009, sen jälkeen rakennus oli väliaikaisessa käytössä. Vuodesta 2017 rakennus on ollut tyhjillään. Rakennuksessa on ollut vesivahinko, julkisivussa on nähtävissä vaurioita.

3.1.2 Kunnantalon asuinrakennus

Kuva ja piirustus: pääjulkisivu koilliseen allekirjoitus Unto Ojonen, Lahti 19.9.63

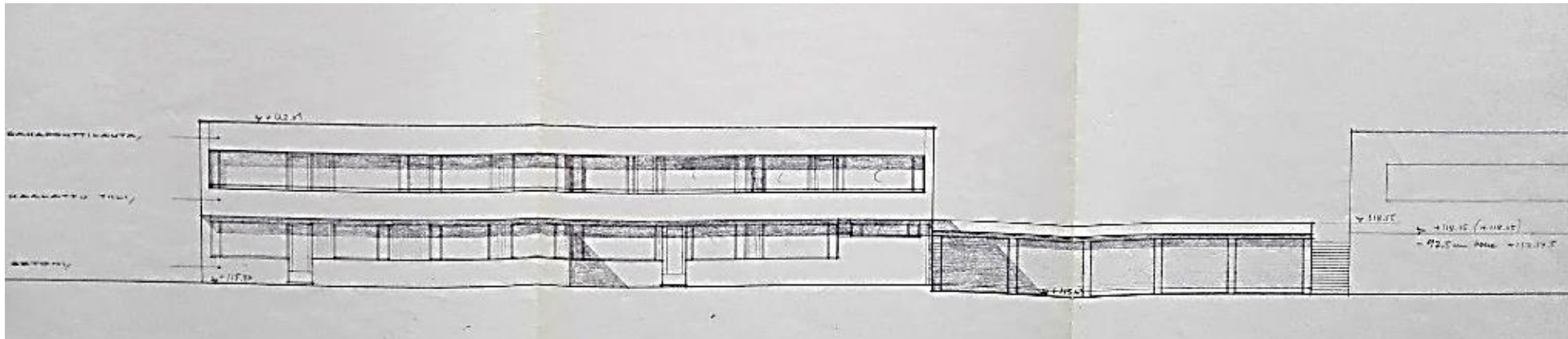
Kunnantalon kaksikerroksinen, viiden huoneiston asuntola valmistui 1964. Rinteeseen rakennettu rakennus yhdistyy kunnantaloon pihanpuolelle rinteeseen upotetun viiden auton autotallin välityksellä. Kaksikerroksiseen, kahdella rappukäytävällä varustettuun rakennukseen tuli yläkertaan, länsipäätyyn kunnanjohtajalle 5 h + keittiö, johon kuului lisäksi omalla sisäänkäynnillä varustettu erillinen vierashuone. Toiseen rappuun sijoittui kaksi 3 h + k asuntoa. Alakertaan tuli 3 h + k. ja 2 h + k asunnot sekä rinteiden puolelle varastoja sekä saunatilat. Elintason noustessa ja asuntojen tarjonnan parantuessa yläkerta muutettiin kunnan tarvitsemiksi toimistiloiksi vuonna 1989.

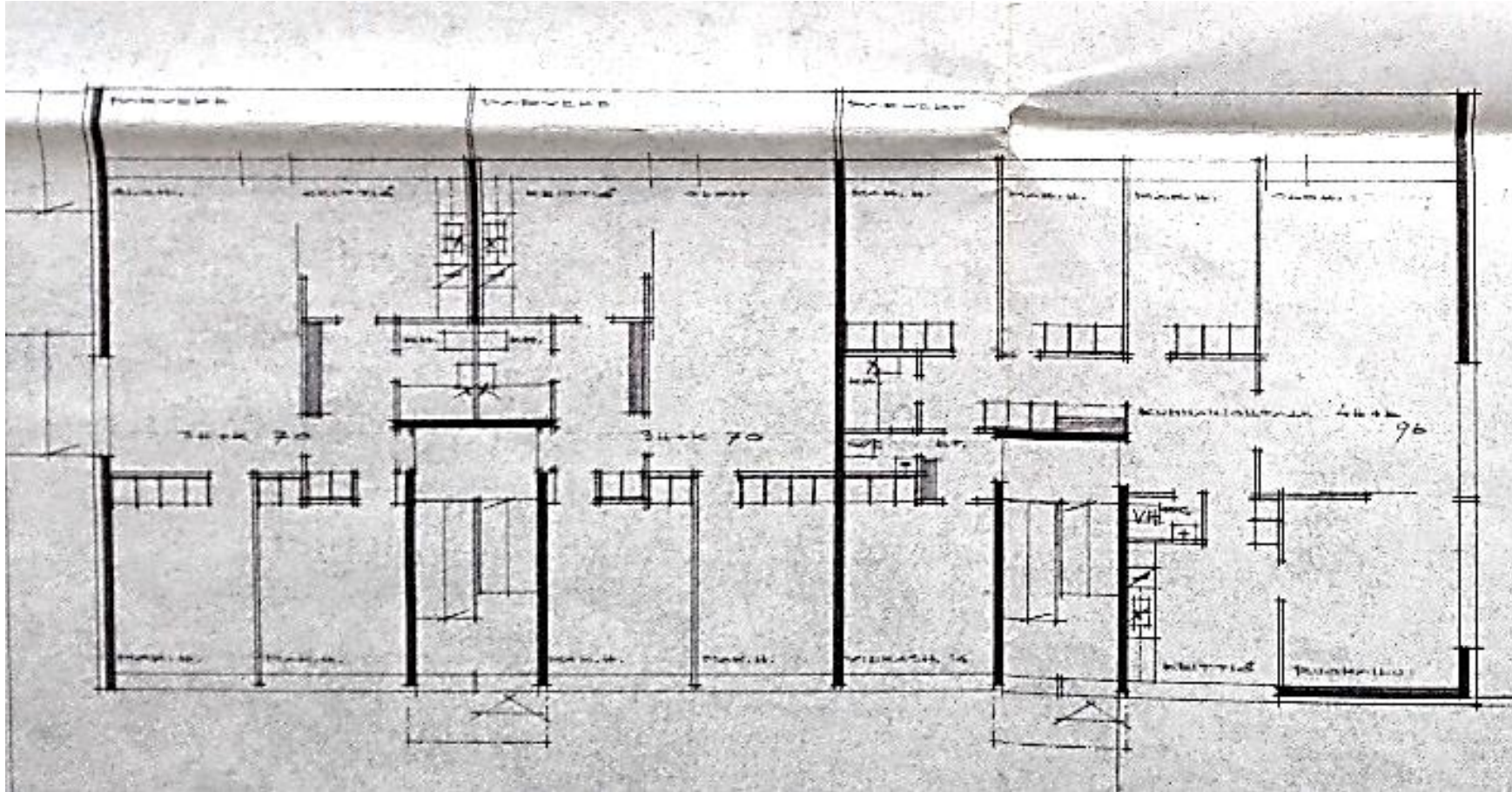

Sisätiloissa ei käyty, rakennus on tyhjillään ja ovet ovat ruuvattu kiinni ilkvallan estämiseksi.

Rakennuksen rungot ja välipohjat ovat betonia, väliseiniä on käytetty puolenkiven tiiliseiniä. Valetasakaton alkuperäinen materiaali oli konesaumattu rullapelti. Rakennuksen julkisivut ovat sokkelin ja seinän alaosalta maalattua betonia ja tiiltä, ikkunarivien välit ovat sinertäväksi maalattua, höylättyä ponttilautaa, yläosassa on vaakasuuntaista sahaponttilautaa.

Kuva ja piirustus: julkisivut lounaaseen, allekirjoitus Unto Ojonen, Lahti 19.9.63

Kunnantalon asuinrakennus, 2 krs pohjapiirros, HKA. Oikealla näkyy kunnanjohtajan 96 neliön asunto.

Siihen liittyy vierashuone, jolla on oma pesuhuoneensa ja sisäänkäynti rappukäytävästä.

Vasemmalla on kaksi 70 neliön kolmiota. HKA.

Kunnantalon asuntola 1964

- Ark. Unto Ojonen 1963
- Sisätilamuutos toimistoksi 1989
- Puutarhasuunnitelmat puutarha-arkkitehti Leif Simberg 1959–1964
- 5 kpl asuntoja virkailijoille, mm. kunnanjohtajan asunto ja vierashuone. Asuntojen autotallirivi on upotettu rinteeseen, yhdistäen talon kunnantaloon.
- Julkisivut maalattua betonia, tiiltä ja puuta.
- 1960-luvun modernismi ja ajan ominaispiirteet matala, laatikkomainen, materiaaleilla vahvistettu horisontaalisuus, valkoinen, tasakatot, räystäättömyys, nauhamainen ilme.
- Rakennus on säilynyt julkisivuiltaan alkuperäisenä, mm. puuikkunat, -ovet, katokset.
- Rakennus on osa 1960-luvun kokonaisuutta: Kunnantalo-asuntola-kansalaiskoulu sekä osa julkisen rakentamisen suurkorttelia.

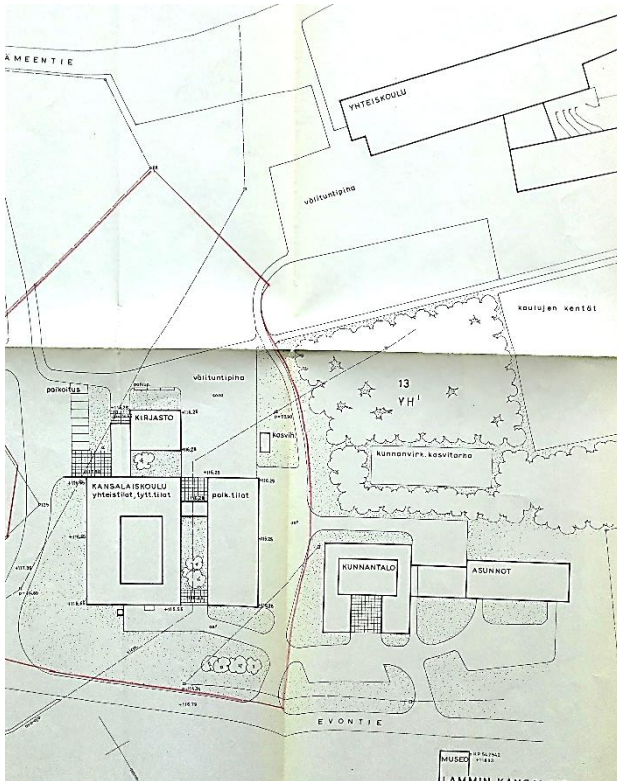
3.2 Kansalaiskoulu, Pasaapeli 1967

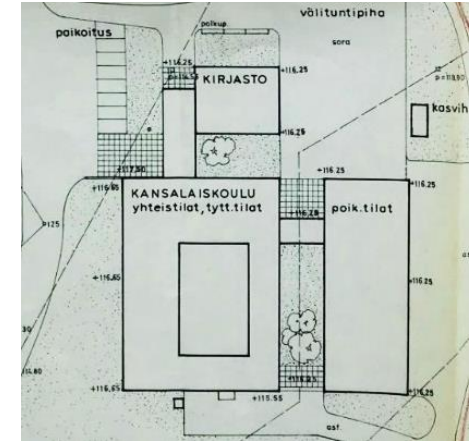
Pääpiirustukset: Arkkitehtitoimisto Arto Rautavirta 1967

Saneeraus- ja muutostyöt: ark. tsto Satu Päivärinne 2004

Kuvat: Ote peruskartasta 1965 MML ja Lammin kansakoulun asemapiirros 9.9.1967 ark. tsto Rautavirta, HKA.

Vuonna 1969 kansalaiskouluksi valmistunut rakennus muodostui kolmesta 1–2 kerroksisesta osasta, joita yhdistivät kapeat katokset. Koulutilat sijoituivat nykyisiin A ja B osiin, pienempi osa C oli varattu kirjastolle. Lisäksi kokonaisuuteen kuului erillinen kasvihuone. Koulurakennukset sijoitettiin samaan koordinaatistoon vuosina 1963 ja 1964 valmistuneiden kunnantalon ja sen asuntolan kanssa. Koulun pääsisäänkäynti sijoitettiin eri puolelle rakennusta kuin kunnantalossa. Koulurakennusten ominaispiirteet noudattavat kunnantalon julkisivupiirteitä: koulurakennukset ovat rakennusmassoiltaan matalia, tasakattoisia, räystäättömiä, kahitiilisiä ja nauhaikkunoilla varustettuja. Rakennuksissa betonista valettu valesokkeli, runkona ovat betonipilarit ja -palkit. Lisäksi sisätiloissa osa käytävien väliseinistä ovat maalattuja betoniseiniä, joissa on näkyvissä muottilaudoituksen jäljet. Muuten seininä on käytetty muurattuja puolen kiven tiiliseiniä. Teollinen ilme on saavutettu pääosin perinteisellä käsityöllä. Julkisivut on vuorattu valkoisella, puolen kiven kahitiilellä. Talon alkuperäisiä, laatikkomaisia ja tasakattoisia julkisivuja hallitsivat voimakkaan horisontaaliset massat nauhaikkunoineen. Kokonaismassoittelussa oli seurattu osin kunnantaloa, A osassa voimistelusali kohoaa kaksikerroksisen rakennuksen yläpuolelle omana rakenteenaan, kuten myös kunnantalon valtuustosali.

Piirustus: Perspektiivikuva etelästä ja ote asemapiirroksesta, allekirjoitus Arto Rautavirta, Helsingissä 9.9.1967, HKA. Piirustuksessa horisontaalisuutta on korostettu jättämällä nauhaikkunoiden ikkunajako pois. Alla vuoden 1967 perspektiivipiirustuksessa kuvattu julkisivu 2020. Tällä vanha asu on vielä tunnistettavissa, joskin ilmanvaihdon korkea konehuone pulpettikattoineen muodostaa oman elementin rakennukseen.

Kuva ja piirustus: Lammin kansalaiskoulu, koillissivu 2020 ja 1967, HKA. Julkisivun uusia, vanhasta selkeästi poikkeavia elementtejä ovat vuoden 2004 saneerauksessa rakennettu, rakennuksia yhdistävä pulpettikattoinen lasikatos, ikkunajako, oven katos sekä poistettu piippu. Allekirjoitus Arto Rautavirta 1967.

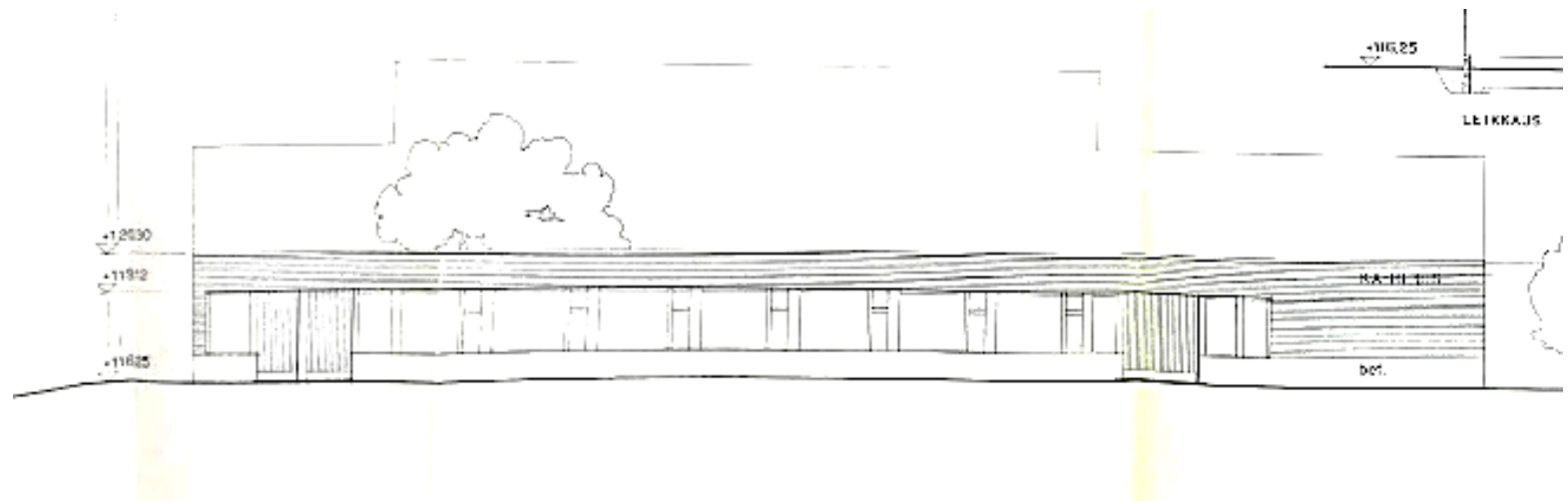
Heiskanen 9.9.67 *Arto Rautavirta*
ETO RAUTAVIRTA 110

LAMMIN KANSALAISKOULU
KOILLISSIVU
1/100
Heiskanen 9.9.67 *Arto Rautavirta*

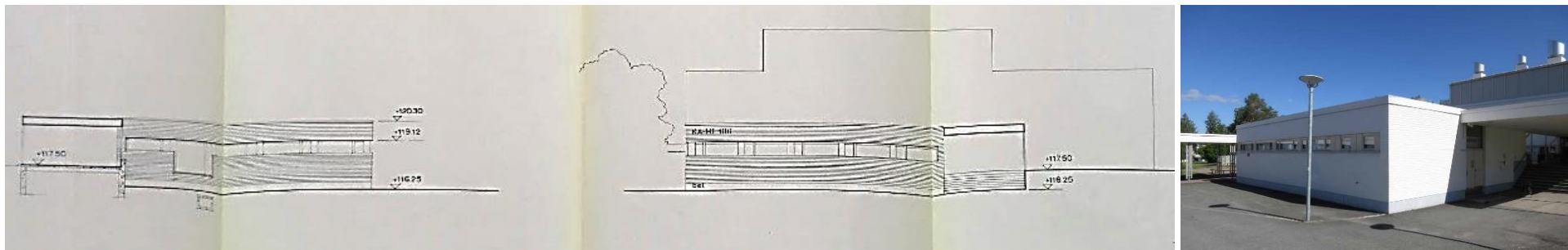
Kuvat ja piirustukset: Lammin kansalaiskoulu, luoteissivu 2020 ja luoteissivun B- ja A-osan piirustukset 1967, HKA.

Nykykuvassa etualalla näkyvän B-osan katolla korkea ilmastoinnin konehuone peittää takana olevan voimistelusalin ikkunarivit. Ikkuna- ja ovijako poikkeaa piirustuksista.

Kuvassa A ja B-rakennusten väli, joka katettiin 2004. Yllä piirustus, A-osan julkisivupiirustus 1967, HKA.

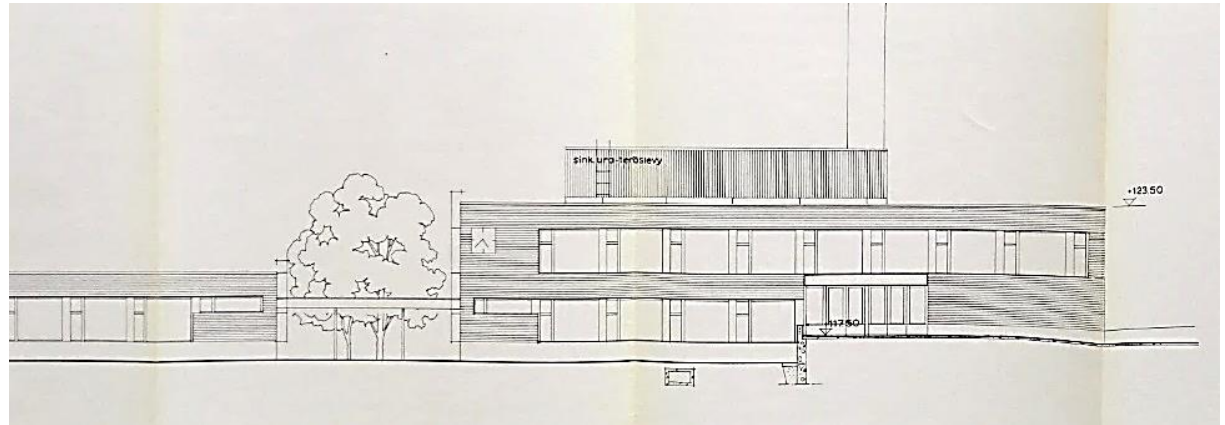

Yllä piirustus: Kirjasto-osan, nykyisen C-osan luoteis- ja koillisjulkisivut 1967, HKA.

Kuva: Lammin uusi kirjastotalo valmistui 1989, jonka jälkeen C-osa muutettiin koulutiloiksi, 2004 se saneerattiin koulun musiikkitaloiksi.

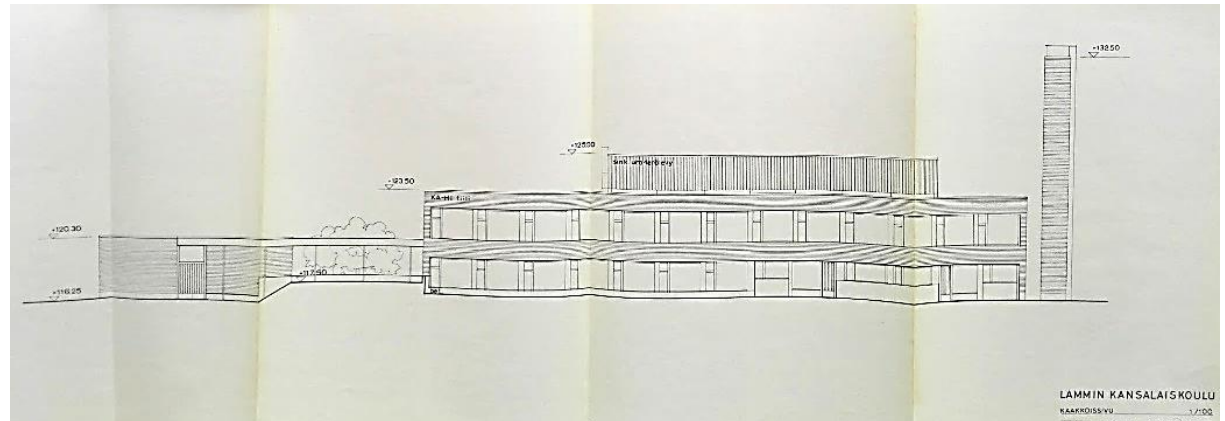

Kuva: Vahtimestarin ja talonmiehen asunnot näkyvät kaakkoispuolen julkisivun kulmassa kahtena sisäänvetona. Kuvassa vahtimestarin asunnon pieni terassi.

Piirustukset: Ylhäällä kansalaiskoulun B- ja A- osien luoteisjulkisivut, oikealla rakennuksen pääsisäänkäynti.

Alla A- ja C-osien kaakkoisjulkisivu.

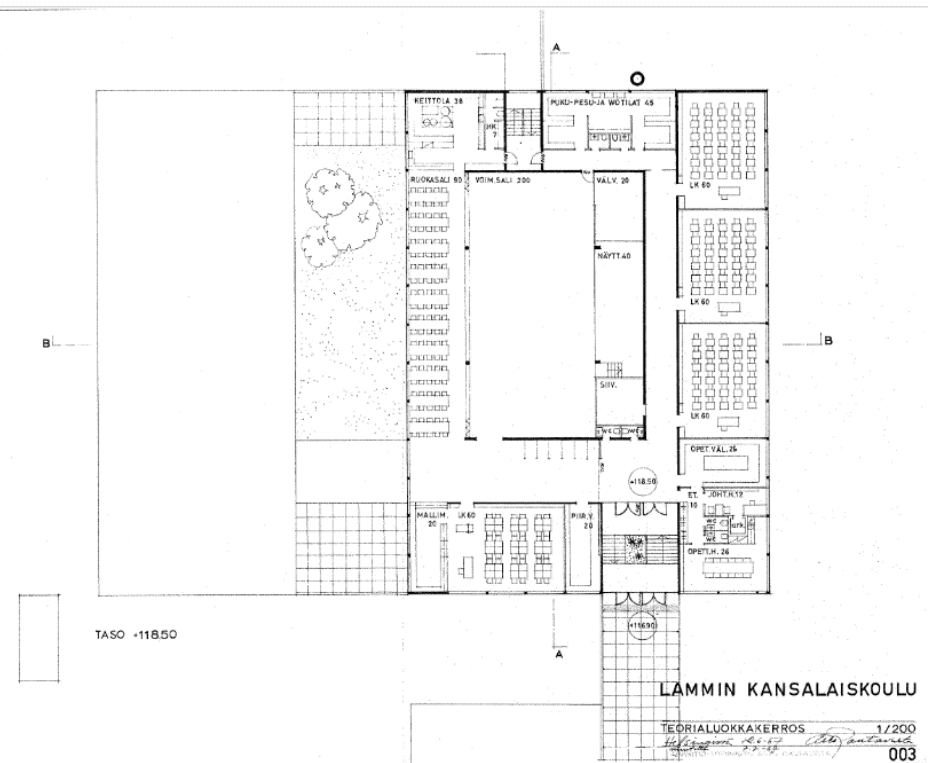
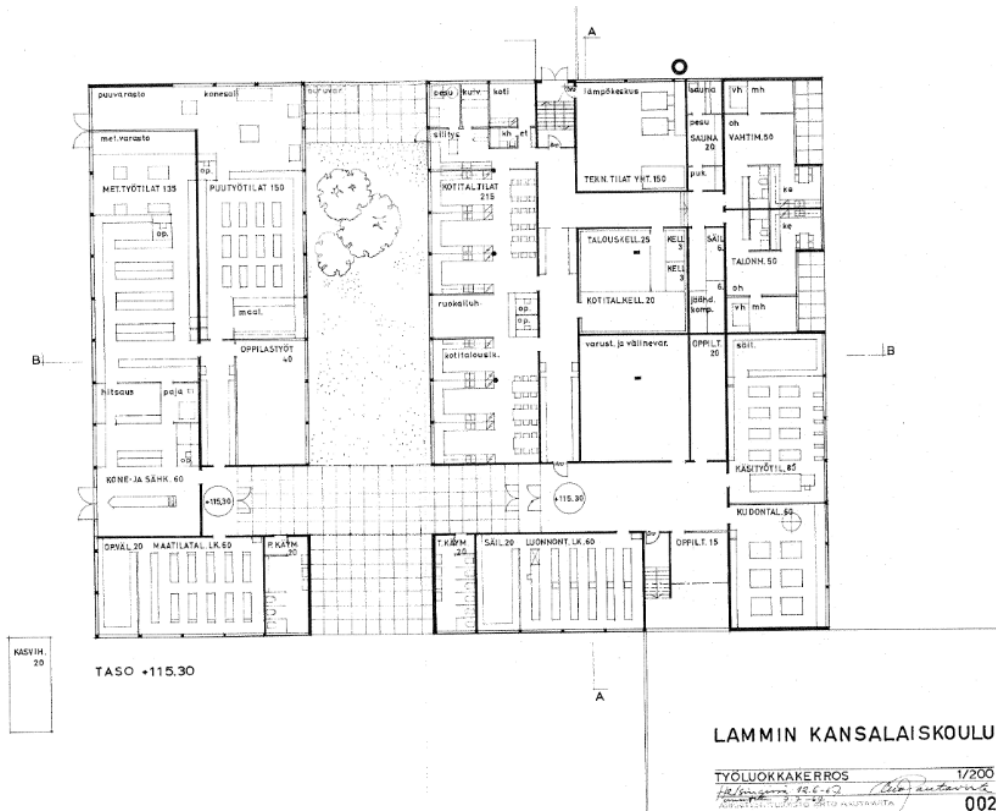

Kuva: Vanha kouluosa on yhdistetty uuteen katososalla ja punaisella betonikiveyksellä.

Kansalaiskoulusta Pasaapeliksi

Koulutustarve alkoi Suomessa kasvaa jo 1900-luvun alkupuolella maan teollistuessa ja kaupungistuessa. Kansakoulujen ja oppikoulujen rinnalle kehitettiin sotien jälkeen kansalaiskoulu, jossa opetuksen pääpaino oli käytännöllisammattillista. Omia linjoja oli mm. maatalous-, käsityö- ja kotitalouslinja. Kansalaiskoulut olivatkin yksilöllisiä, omaa kotiseutua palvelevia kouluja. Niiden suosio oli korkeimmillaan 1960-luvun jälkipuoliskolla, jolloin 1–3 vuotisia kansalaiskouluja oli Suomessa 442. Koulu ei kuitenkaan tarjonnut jatko-opintomahdollisuuksia, joten teoreettisemmat oppikoulut olivat suositumpia edelleen kehittyvässä yhteiskunnassa. Ratkaisuksi nähtiin yhtenäiskouluun siirtyminen, peruskoulu-uudistus, joka säädettiin Lammin kansalaiskoulun olleessa rakenteilla vuonna 1968. Viimeinen kansalaiskoulu suljettiin 1980.

Lammilla kansalaiskoulu perustettiin 1957. Oman rakennuksen koulu sai 1969 kun arkkitehti Rautavirran suunnittelema koulu valmistui kunnantalon viereen. Kansalaiskoulu sulautettiin Lammilla 1976 peruskoulun yläasteeseen, tullen tunnetuksi Pasaapeli nimisenä kouluna. Nimi viittaa Matts Pasabel -nimiseen, 1700-luvun lopun ruotusotamieheen, jonka pirtti oli Mikkolan pihapiirissä ja lähellä kirkkoa. Pasaapeliksi kutsuttu pirtti purettiin vasta 1900-luvun alussa, nimi jäi elämään ja siirrettiin Hakkalan pellolle rakennetulle koululle ja tielle 1900-luvun lopulla.

Kansalaiskoulun A ja B-osan ensimmäisen ja toisen kerroksen pohjapiirustukset 1967. HKA.

Käytännöllisyys näkyi kansalaiskoulun rakennuksen suunnittelussa. Kahden rakennuksen ensimmäinen kerros varattiin käytännön opetustiloille, mm. puu-,metalli-, kotitalousluokille, teorialuokkia oli vain A-osan toisessa kerroksessa, jossa liikuntasali, ruokasali ja opettajien huone vei vielä pääosan osan tiloista. Ensimmäiseen kerrokseen, itäkulmaan tuli lisäksi omilla sisäänkäynnillä olevat asunnot talonmiehelle ja vahtimestarille.

Sisätilat 2020

Kuva: Uusi pääaula muodostui kun A ja B osa yhdistettiin lasikatoksella ja Hakkalan koulu yhdistettiin Pasaapelin kouluun katoksella.

Kuvat yllä: Sisätiloja, käytävää, porrashuone, liikuntasali. Alakuvassa pääaula, josta portaat ensimmäiseen ja toiseen kerrokseen.

Tiloissa näkyy 2004 saneerauksen pinnat ja värimaailma. Huonejako ja tilojen käytön pääpiirteet ovat säilyneet. Vasemmalla, vanhassa pääaulassa sisätilojen ominaispiirteet ovat paremmin säilyneet, seinät maalattuja betoniseiniä, jossa näkyvät muottilaudoituksen jäljet sekä yksinkertaiset metallikaiteet. Ulko-ovet ovat vanhempaa piirrettä, lakatut mäntyovet, vetimet rakennusajan mukaiset, mustaa muovia.

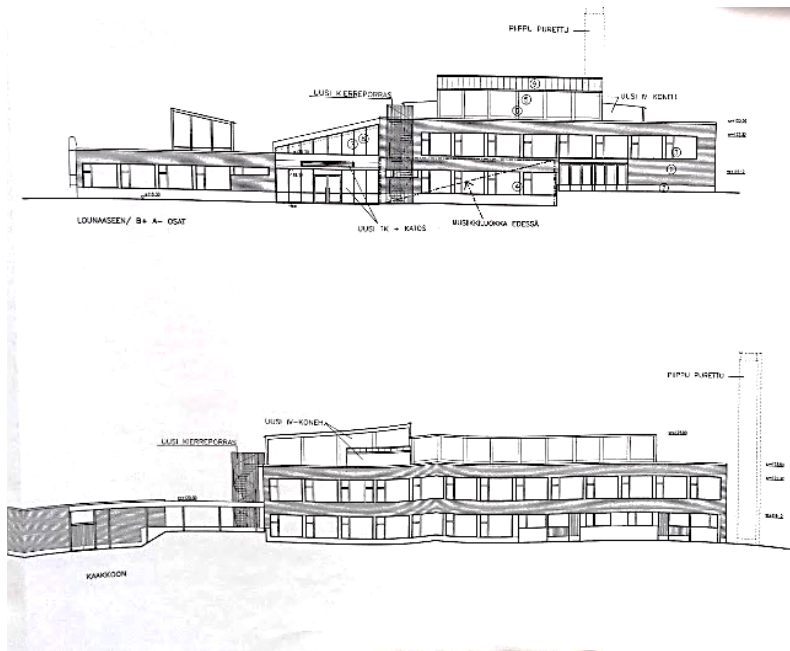

Kuva: Eteisaulasta saavutaan 2.kerroksen aulaan, jossa näkyvät alkuperäisen kauden ovet ja 2004 korjauksessa tuodut piirteet, kuten kuvioitunut vinyylilattiat ja alaslasketut levytetyt katot.

Julkisivumuutokset

2004 Koulurakennus saneerattiin. Sisätiloissa muutokset näkyvät lähinnä pintamateriaaleissa, toimintojen säilyessä pääosin samoilla paikoilla. Suurempi, julkisivuun vaikuttavia muutoksia olivat koulurakennusten A ja B-osan yhdistäminen vinokattoisella lasikatoksella ja uudella tuulikaapilla sekä koulurakennusten katoille sijoitetut, rakennuksen matalaan ja horisontaaliseen profiiliin nähden hyvin suurikokoiset iv-konehuoneet. Puuikkunat uusittiin puu- ja alumiini-ikkunoiksi, puitejako muuttui myös. Vaikka kokonaiskuva on merkittävästi muuttunut, alkuperäiset julkisivut ovat hyvin tunnistettavissa. Uusia kattomuotoja edustavat ja suurimittakaavaiset muutokset ovat kuitenkin vaikuttaneet merkittävästi rakennuksen alkuperäiseen kokonaisilmeeseen.

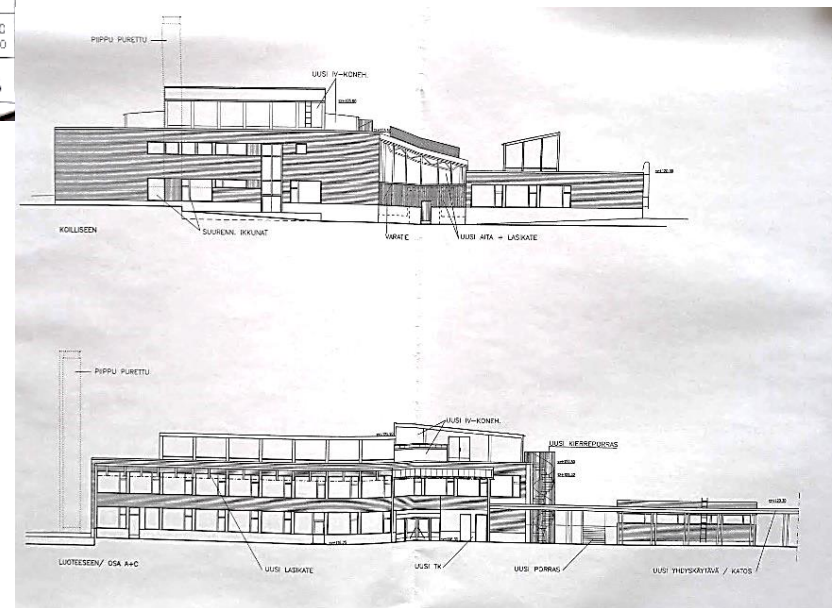
JULKISIVUMATERIAALIT		
RAKENTAMINEN	UUSI	IKKUNA
1. KIVI	---	---
2. BETONI	---	---
3. PUURAKK	---	---
4. KALTELLA/PUU	---	---
5. KIVIKUULUVA	---	---
6. KIVIKUULUVA	---	---
7. KIVIKUULUVA	---	---
8. KIVIKUULUVA	---	---
9. KIVIKUULUVA	---	---
10. KIVIKUULUVA	---	---
11. KIVIKUULUVA	---	---
12. KIVIKUULUVA	---	---

Arkkitehtitoimisto
Satu Päivärinne Oy

LAMMIN KOULUKESKUS <i>Rakennusvaihe 1</i>			
LAMMI K 13 7 2		PÄÄPIIRUSTUS 7/8	
MUUTOS- JA KORJAUSTYÖT		JULKISIVUT 1:200 KOULULINEN, LUNASLUOKKA, KAMMIO	
Pasapeliinle 1 16900 Lammi	PASAAPELI	ARK	335.106
ARKKITEHTITOIMISTO SATU PÄIVÄRINNE OY		ARK 335.106	
SÄVEL Satu Päivärinne		Päiv. 20.09.2004	

Piirustukset: Muutospiirustukset 2004,
Arkkitehtitoimisto Satu Päivärinne Oy, HKA.

Kansalaiskoulun ympäristö:

Entinen kansalaiskoulu, nykyinen Pasaapelin koulu sijoittuu Pasaapelintien ja Evontien risteykseen. Katutilan väliin jää nurmikenttä lehmuksineen. Koulun ympäristöä leimaakin puistomaisuuden ohella eri vuosikymmenten julkinen rakentaminen. Rakennus liittyy Hakkalan kouluun katoksen kautta.

Säilyneisyys: Rakennuksen julkisivut ja ominaispiirteet ovat säilyneet kohtuullisesti. Näkyviä muutoksia ovat korkeat kattorakenteet, jotka ovat muuttaneet rakennuksen horisontaalista ilmettä.

Kansalaiskoulu ja kirjasto 1969

- Ark. tsto Arto Rautavirta 1967
- Saneeraus ja muutokset 2004, ark. tsto Satu Päivärinne

Rakennushistorialliset arvot:

- 1960-luvun modernismi ja julkinen rakentaminen, ajan ominaispiirteet: matalat, horisontaaliset laatikkomaiset rakennusmassat, valkoinen julkisivuväritys (kahitiili), tasakatot, katokset, räystäättömyys ja vaakalinjaiset nauhaikkunat. Kolme rakennusosaa, joita yhdistivät katokset.
- Rakennus on sovitettu koordinaatiston, mittakaavan ja julkisivujen osalta viereiseen, 1963 rakennettuun kunnantaloon. Rakennusten julkisivut ovat säilyttäneet ominaispiirteensä.
- Alkuperäiset, rakennusaikaan ja kolmiosaiseen kokonaismassaan liittyvät selkeät ja horisontaaliset ominaispiirteet ovat osin kadonneet 2004 tehdyssä saneerauksessa, kokonaishahmoa rikkovat ja hämärtävät merkittävästi mm. katon iv -konehuoneet ja A ja B rakennusten yhdistäminen lasikatolla.

Historialliset arvot:

- Rakennus on osa 1960-luvun kokonaisuutta: Kunnantalo-asuntola-Kansalaiskoulu sekä osa laajempaa Lammin julkisen rakentamisen aluetta.

4 1960-LUKU, ARKKITEHTUURI JA LAMMI

Arkkitehtuurissa tapahtui Suomessa selvä muutos vuoden 1960 vaiheilla. Muutos oli osa yleistä yhteiskunnallista muutosta. Kaupungistuminen, autoistumisen ja taajamien kasvu kiihtyi. Uusi aika sai myös uuden ilmeen, joka levisi kaikkialle Suomeen nousevan elintason ja suunnittelun sekä rakentamisen tarpeen välityksellä. Yhteiskunnallistuminen, kaupungistuminen, autoistuminen ja hyvinvointivaltion rakentaminen vaati kymmeniä uusia tiloja, rakenteita ja rakennuksia sodasta toipuviin kuntiin. Ennen sotia elänyt funktionalismin haave, betonitalojen laajamittainen teollinen tuotanto, palasi pitkän ja perinteisen jälleenrakennuskauden jälkeen suunnittelun keskiöön. Toinen piirre oli kasvava suunnittelu. Kuten funktionalismissa 1960-luvulla teollinen ilme syntyi vielä suurelta osin käsityönä, elementtien suuri läpimurto tapahtuu vasta seuraavalla vuosikymmenellä. Tämä ajan muutoksen vahva, tavoiteltu henki näkyy Lammin kunnantalon, asuntolan ja kansalaiskoulun modernissa laatikkomaisessa ilmeessä, niiden paikalla valetuissa betonirakenteissa ja käsin muuratuissa tiiliseinissä.

Lammin kunnantalon suunnitelmat seurasivat aikaansa. Suunnittelija valikoitui kilpailun kautta. Lammin kunnan talon kilpailuvoiton *Lämmin kunnantalo (1961)* ja sitä kuusi vuotta myöhemmin seuranneen kansalaiskoulun, nykyisen Pasaapelin koulun arkkitehtuurin valinnat seurasivat ajan muotokieltä uskollisesti. Jo vuonna 1959 rakennetussa yhteiskoulussa oli näkynyt yleinen rakennusmassojen madaltuminen ja horisontaalisuuden korostaminen. Yhteiskoulu oli matala yksikerroksinen ja sen pitkiä julkisivuja hallitsi pitkät nauhaikkunat. Katto oli vielä tällöin loiva harjakatto. Seuraavan vuosikymmenen alussa ominaispiirteet vahvistuivat, ja rakentamisessa siirryttiin nopeasti tasakattoihin. Rakennuspiirteiden leviämistä edistivät lukuisat suunnittelukilpailut. Rakentaminen ja materiaalit muuttuivat teollisempaan suuntaan.

Leveä nauhaikkuna valkoisen tiiliseinän kehystämässä vaakamassassa ja ensimmäisen kerroksen sisäänveto toistuu Lammilla kunnantalon puistonpuoleisessa kellarikerroksessa. Yhteistä tämä on mm. Heikki ja Kaija Sirenin 1959 ja 1962 valmistuneille Kemin yhteiskoululle sekä Haminan keskikoululle että Erkki Pasasen Pirkanmaan ammattikoululle 1962. Kapeita korkeita pystyikkunoita rinnan osana valkoisten umpiseinien rinnalla nähtiin mm. Woldemar Baeckmanin ja Eero Miikkulaisen Ruotsalaisessa oppikoulussa Helsingissä.

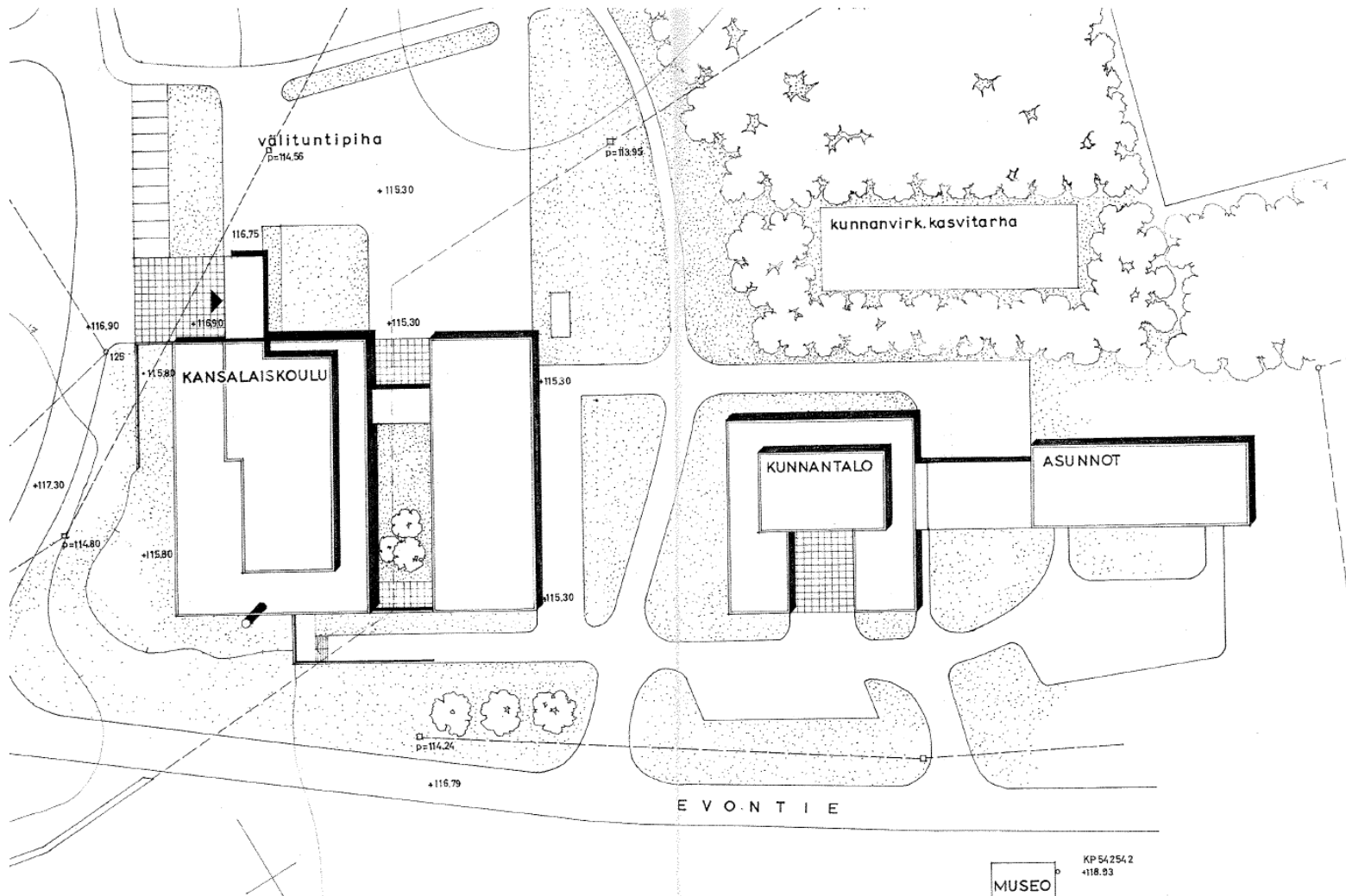
Kaiken kaikkiaan 1960-luvun ensimmäisinä vuosina niin sairaalat, koulut kuin liikerakennuksetkin noudattelivat suhteellisen yhtenäistä suoraviivaista ja valkoista, eleetöntä linjakuutta korostanutta arkkitehtuuria. Maastoon rytmitettyjä kokonaisuuksia hallitsivat vaakalinjat, kun taas suurten kuntien liiketaloissa ja sairaaloissa tehtiin myös korkeita pystylinjoja. Vaaka- ja pystylinjojen teema näkyy myös Lammin kunnantalossa, jossa pääkerros on korostetun horisontaalinen ja sen yläpuolella sijaitseva valtuustosalin on vertikaalisempi.

Lammin kunnantalossa ja sen asuntolassa 1960-luvun piirteinä Lammin julkisessa korttelissa toistuvat vaakamassat, valkoiseksi maalatut tiilipinnat, umpinaiset kulmat, julkisivusta erottuva maantasokerros sekä kuutiomaisesta massasta nousevat pystyikkunarivit. Myös ulkopuolen valkoisuus ja maalaamaton tiilipinta sisällä ovat ajan piirre, joskin Lammin kunnan talossa vain yksi sisäseinä on maalaamatonta tummaa tiiltä ruskein saumoin.

Pasaapelin koulussa on tiilen sijaan sisätiloissa käytetty paikalla valettua betonia, mm. aulassa. Teollinen ilme saavutettiin vielä tällöin pääosin käsityönä. Rakennukset olivat paikalla rakennettuja, tiilimuurit ja betonimuottilaudoitukset vaativat vielä paljon työtä. Teollisia elementtejä edustivat yksityiskohdat, kuten ovet ja niiden muovivetimet sekä kalusteet.

Mahdollisena syynä 1960-luvun rakennuskannan kuntoon voi nähdä arkkitehtilehdessä 1962/3 esillä olleen kirjoituksen asbestisementtipintojen maalaamisesta vinyylimuovimaalilla. Lateksia kuvattiin kestäväksi majakoissa testatuksi maaliksi, jolla on itsepuhdistumisen kyky. Uudet materiaalit otettiin käyttöön nopeasti, eikä pitkäkestoisia vaikutuksia arvioitu.

1960-luvun arkkitehtuurin kerrostuma ulottuu läpi Suomen. Se rakennettiin kuitenkin nopeasti ja uusinta tekniikkaa hyödyntäen, jonka vuoksi monet ajan kerrostumasta on purettu, huolimatta historiallisista ja arkkitehtonisista arvoista. Lammin kunnantalossa 1960-luvun piirteet ovat säilyneet, mutta arkkitehtoninen kokonaisuus on valtakunnallisessa ja maakunnallisessa kertomassa lähinnä aikansa esimerkki. Arvoja voidaan nähdä taajamakuvasa, jossa korttelia rajaavat matalat rakennusmassat muodostuvat julkisen raitin osan ja uudemman ajan palveluiden kerrostuman. Rakennukset edustavat vaihetta, jossa vanha kirkonkylä alkaa muuttua nykyiseksi keskustaaajamaksi. Ajankuvana erittäin edustava.

Piirustus: Kunnantalon ja asunto-osan
kanssa samaan riviin suunnitteli
arkkitehti Arvo Rautavirta
kansalaiskoulun vuonna 1967. Lammin
kansalaiskoulun asemapiirros, Arvo
Rautavirta HKA.

4.1 Arkkitehti Unto Ojonen

Unto Ojonen (1909–1997) aloitti opinnot Teknillisessä korkeakoulussa 1929 ja viimeisen tentin hän suoritti 1933, jonka jälkeen hän opiskeli teologiaa vuodet 1933–1938. Lamavuosien väistyttyä suunnittelijaura alkoi 1938 osuuskauppojen Keskuskunnan SOK:n rakennusosastolla. Sodan jälkeen Ojonen oli toimistoarkkitehtinä lahtelaisen Kivipuun piirustustoimistossa, joka oli Askon huonekalutehtaan omistajan perustama. Oman toimiston Ojonen perusti 1947, omien töiden ohella häntä työllistivät seuraavat kaksi vuosikymmentä Askon ja Upon suunnittelutehtävät.

Ojosen tuotanto keskittyi 1950- ja 1960-luvulle. Neljä vuosikymmentä kestänyt työura tuotti noin tuhat numeroa käsittävän työluettelon. Suunnittelu käsittää satoja rakennuksia ja erilaisia rakennustyyppejä. Ojosen kädenjälki näkyy laajasti hänen kotikaupungissaan Lahdessa. Arkkitehtina Unto Ojonen oli yksityiskohtien, ja värien mestari, Ojosen sininen oli tunnettu käsite. Lahden lisäksi hän suunnitteli rakennuksia mm. Heinolaan, Kouvolaan, Porvooseen, Tampereelle, Ouluun, Kemijärvelle ja Nilsiälle.

Unto Ojosen suunnittelun yhden huippukauden muodostavat sotien jälkeinen aika, 1940-luvun loppu ja 1950-luku, jolloin rakentaminen oli käsityötä ja suunnittelijat olivat keskeisessä roolissa. Rakentaminen oli usein maastoon sopeutuvaa, luonnonläheistä, monimuotoista, materiaaleiltaan rikasta. Rakennuksissa oli koristelua, yksityiskohtia, karismaa ja lämpöä. Rakentamisen, materiaalien muutos tapahtuu 1950-luvun loppupuolella, ja se näkyy selkeästi myös Unto Ojosen tuotannossa. 1960-luku toi uudet materiaalit, selkeät geometriset muodot, työmaiden koneellistumisen. Arkkitehtuuri menetti yksilöllisen leimansa ja rakennus nähtiin yhä enemmän teknisenä ja toiminnallisena yksikkönä. Arkkitehdin rooli muuttui anonyymiksi, joka näkyy myös Ojosen 1961 suunnittelemassa Lammin kunnantalossa.

Ojonen siirtyi sujuvasti uuteen aikakauteen, ainakin rakennusmateriaalien ja -tekniikan osalta. 1960-luvulla Ojonen suunnitteli uudelle aikakaudelle tarvittavia ja tyyppillisiä rakennuksia. Sotien jälkeen julkishallinnon, kirkon ja kunnallishallinnon tehtävät ja työmuodot kasvoivat merkittävästi.

Kun 1950-luku oli vielä sodasta toipumisen aikaa, ensisijaisesti asuntojen, koulujen ja maaseudun rakentamista, oli 1960-luku vahvasti yhteiskunnallistumisen, autoistumisen, palvelurakentamisen, kaupungistumisen ja teollistumisen vuosikymmen. Ojosen lyhyen kunnantalojen sarjan aloittaa Lammin kunnantalo, jonka 1961 pidetyn suunnittelukilpailun Ojosen voitti nimellä *Lämmin kunnantalo*. Lammin kunnantaloon luotu hyvin moderni muotokieli viehätti, ja seuraavana vuonna Nastola tilasi myös kunnantalon Ojoselta. Riitta Niskasen teoksessaan *Koivun ja Tähtien alla* Nastolan kuvaamat tavoitteet, ”mahdollisimman nykyaikainen, kunnan maalaismenneisyyden kätkevä rakennus” sopivat myös hyvin Lammin kunnantaloon. Kolmas Ojosen suunnitteleman kunnantalo oli Nurmijärven kunnantalo, jonka Ojosen suunnitteli 1964. Kolmessa kunnantalossa on yhtäläisyyksiä, rakennuksia yhdistää selkeä kuutiomainen ja geometrinen muoto. Julkisivumateriaalit vaihtuivat, Lammilla maalattu tiili, Nastolassa vaaleat julkisivulevyt ja Nurmijärvellä muurattu punatiili.

Kunnantalon ohella yhteiskunnan uudistuminen ja muutos näkyy seurakuntien rakentamisessa. Uudet toimintamuodot vaativat uusia tiloja. Seurakunnissa vaatimus kirkon näköisestä kirkosta, johti sotien jälkeen jyrkkäkattoisiin kirkkorakennuksiin, jotka 1960-luvulla toteutetaan uusilla materiaaleilla. Ojosen suunnitteli kunnantalojen kanssa samaan aikaan mm. Iitin (1958), Pääskylahden (1963) Vuolenkosken (1965), Kalkkisten (1965) ja Nuoramoisten (1967) siunauskappelit sekä Joutjärven kirkon (1961). Niissä kaikissa jyrkkäpiirteiseen kattoon liittyy matalampi, laatikkomaisempi rakennusosa.

4.2 Julkinen rakentaminen taajamakuvassa

Musta katkoviiva: tarkastelualue,
1960-luvun kokonaisuus

Ruskea rasteri:
julkiset rakennukset 1963–2009

Ruskeat katkoviivat:
historialliset tielinjat

Punainen, paksu katkoviiva:
alueen 1960-luvulta periytyvä rakenne

Punainen, kapea katkoviiva:
näkömääkseli tapulille

Punainen tähti: Lammin kirkko

Vihreä katkoviiva: Untulanharju

Vihreä tähti: Untulanharjun mäki,
kunnantalon ja julkisen rakentamisen
alueen tausta

Lammin julkisen rakentamisen alue

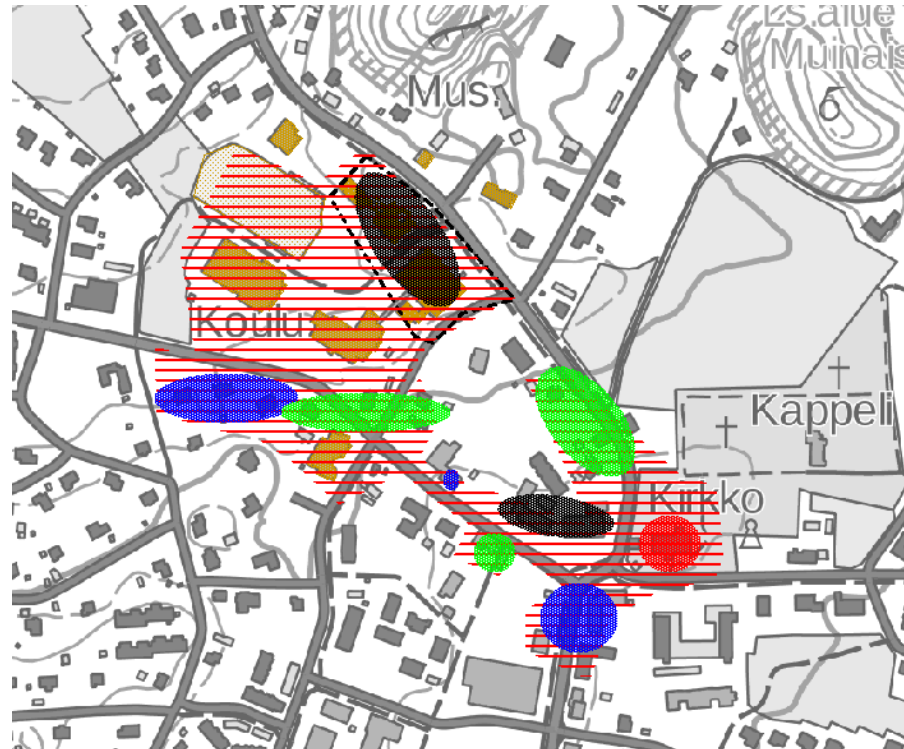
- **Kenttää kiertävä aluerakenne vuosilta 1959–1970, rakennukset 1960- ja 2000-luvuilta.**
- **Matalat, vaaleapintaiset ja vaakalinjaa korostavat julkiset rakennukset**
- **Sijoitus vanhojen raittien varrelle**
- **Avoin, väljä ja puistomainen maisema korttelin keskellä**
- **Pitkät raittinäkymät**
- **Kirkon tapuli ja Untulanharjun korkeimmat kohdat maamerkkeinä**

4.3 Raitin rakennuskerrostumia

Musta katkoviiva: selvityksen kohteet, kunnantalo, rivitalo ja Pasaapelin koulu

Punainen viivarasteri: Raitin kulttuurimaiseman keskeiset ympäristöt, kirkon, kaupan hallinnon ja palveluiden rakennuksia.

Kullanruskeat rakennukset: Lammin julkisen rakentamisen alueen rakennukset, rakennuksia vuosilta 1963–2009.

Keskeiset, ennen 1970-lukua rakennetut ympäristöt ovat tummemmalla rasterilla.

Punainen kokorasteri: Kirkko ja tapuli 1490-/1920-l

Vihreä rasteri: kirkonkylän puisia asuinrakennuksia 1800- ja 1900-luvun vaihteesta

Sininen rasteri: Kirkonkylän uudistuminen, 1900-luvun puolenvälin rapattu, harjakattoisia asuin- ja liikerakennuksia

Musta rasteri: Taajaman ja uuden rakentamisen alkuvaihe, hallinnon ja koulukeskuksen rakennukset, kunnantalo, asuntola ja koulu 1963–1967. Kirkon länsipuolella matalia, punatiilisiä liikerakennuksia 1960-luvulta.

Kunnantalo, asuntola ja Pasaapelin koulu muodostavat kokonaisuudessa yhtenäisen, edustavan ja kaupunkikuvallisesti merkittävänä 1960-luvun ympäristön.

5 YHTEENVETO, KULTTUURIHISTORIAALLISET ARVOT JA SUOSITUKSET

Lammin hallinto- ja koulukeskus, 1960-luvun rakentaminen

Tässä työssä tarkastellut 1960-luvun rakennukset, Lammin kunnantalo, sen asuinrakennus ja Pasaapelina nykyisin tunnettu entinen kansalaiskoulu muodostavat kokonaisuuden, joka on osa laajempaa vuosina 1959–1970 rakentunutta ja 2000-luvulla eteläosaltaan uusiutunutta Lammin julkisen rakentamisen aluetta. Kirkonkylän vanhojen tielinjojen, Hämeentien ja Evontien väliin, puiston ja kentän ympärille kiertyvään kokonaisuuteen kuuluvat pohjoisreunalle, Evontien varrelle sijoittuvat kunnantalo 1963, sen asuinrakennus 1964, kansalaiskoulu (Pasaapeli) 1969. Eteläreunan Hämeentien varrella muodostivat aikaisemmin yhteiskoulu 1959, liikuntatalo 1960 ja uimahalli 1970, jotka korvattiin samalle paikalle rakennetuilla Hakkalan koululla 2006 ja Liikuntakeskuksella 2009. Alueen reunoilla ovat lisäksi taajama-ajan julkista rakentamista edustavat lääkäritalo 1968, kirjasto 1989 ja Helluntaiseurakunnan kirkko 1993 sekä viljamakasiinista tehty museo. Vaikka kokonaisuuden rakennuskanta ja puistoalueet ovat osin uudistuneet, on perinteisen maalaispitäjän 1960-luvulla rakennuttama, julkisen rakentamisen kokonaisuus ajan henkeä hyvin edustavine rakennuksineen ja puistoineen on edelleen edustava, merkittävä ja harvinainen.

Alueen pohjoisreunan rivistön muodostavat, tässä selvityksessä tarkastellut kunnantalo-asuinrakennus-Pasaapeli. Hyvin säilynyt kokonaisuus edustaa erinomaisesti hyvin aikakautensa, 1960-luvun suunnittelua, tarpeita ja rakentamista sekä ajan suurta rakenteellista ja yhteiskunnallista muutosta. Siihen kuuluvat myös autopaikat, pallokenttä ja liikunta-alueet sekä puistokokonaisuus alueen keskellä. Säilynyt kokonaisuus on alkuperäisenä ja alueen vanhimpana säilyneenä osana kulttuurihistoriallisesti paikallisesti merkittävä, niin rakennuksina ja ympäristönä sekä osana kirkonkylän, raitin ja taajaman rakennuskerrostumia. Erityisen näyttävä, jopa monumentaalinen on rakennuksista kunnantalo. Rakennukset ovat osa maakunnallisesti merkittävää rakennettua ympäristöä. Hämeenlinnan kaupungin omassa kouluselvityksessä 1960-luvun koulut muodostavat vähemmistön kaupungin koulurakennuksista.

Kunnantalon ja sen virkailijoille ja kunnanjohtajalle tarkoitetun asuntolan autotalleineen suunnitteli tunnettu ja tuottelias arkkitehti Unto Ojonen, joka suunnitteli 1950-luvulla useita kotikaupunkinsa Lahden maamerkkejä sekä 1960-luvulla kunnantaloja ja kirkollisia rakennuksia. Lammin kunnantalon suunnittelu oli ajalle tyypillisesti kilpailuvoitto. Rakennus seurasi hyvin aikaansa, 1960-luvun alun muuttuvaa, anonyymimpään suuntaan muuttuvaa suunnittelua. Tämä näkyy hyvin kunnantalon ulkoasussa, rakennuksesta puuttuvat täysin Ojoselle 1950-luvulle tyypilliset, leikkisät yksityiskohdat sisätiloissa. Sekä sisä- ja ulkotiloissa on tavoiteltu virtaviivaista, teollista, rasterimaista ilmettä, jolla 1960-luvulla haluttiin häivyttää yksilölliset piirteet. Tällöin myös arkkitehdin rooli ja kädenjälki jäi anonyymiksi. Osaltaan rakennuksen symmetriassa, atriumpihassa ja pääkerroksen yläpuolelle kohoavassa valtuustosalissa on nähtävissä vanhemman arkkitehtuurin, mutta myös monumenttirakennuksen piirteitä. Kunnantalo ympäristöineen ja puistoineen rakensi perinteiselle maaseutupitäjälle uutta, modernia identiteettiä.

Kulttuurihistorialliset arvot, rakennuskokonaisuus:

Lammin 1960-luvun kunnantalo, asuinrakennus ja kansalaiskoulu:

- Alue on merkittävä, taajamakauteen liittyvä osa raittimaisemaa ja maakunnallista arvoaluetta.
- Julkisen rakentamisen 1960-luvun kokonaisuus, puiston ja yhtenäisen muotokielen yhteen sitoma alue.
- Rakennukset ovat keskeinen osa (Lammin kirkonkylän keskus ja raittinäkymä) maakunnallisesti merkittävän rakennetun ympäristön arvoja ja ajallisia kerrostumia

Ark. Unto Ojosen kilpailuvoitto, kunnantalo 1963

Ark. Unto Ojosen, kunnanvirkailijoiden asuintalo 1964

Ark. Arto Rautavirran kansalaiskoulu (nyk. Pasaapeli) 1967

- Kokonaisuudella on merkittäviä historiallisia, rakennushistoriallisia ja maisemallisia (kaupunkikuvallisia) arvoja.
- Rakennukset edustavat hyvin aikakauden arkkitehtuurin, suunnittelun ja rakentamisen muutosta sekä hallinnon, koulutuksen ja kaupungistumisen aseman voimakasta kasvua 1960-luvulla ja taajamarakentamisen alkua, modernia rakentamista perinteisessä kirkonkylässä ja maaseutupitäjässä, historiallisten tielinjojen, raittien varrella.
- Säilyneet yhdistävät ominaispiirteet ovat **yhteinen koordinaatisto, matala rakennusmassa, laatikkomaisuus, räystäättömyys, tasakatot, valkoisuus ja nauhaikkunat.**
- 1960-luvun ilmeeltään niukat ominaispiirteet ovat hyvin säilyneet hyvin kunnantalon ja sen virkailijoiden ja kunnanjohtajan asuntolan julkisivuissa, kattojen osalta muutoksia kokenut kansalaiskoulu on edelleen osa kokonaisuutta, vaikka alkuperäinen arkkitehtoninen ja kokonaishahmon luonne on muuttunut merkittävästi.

Kulttuurihistorialliset arvot, julkisen rakentamisen alue:

Kunnantalo-asuinrakennus-Pasaapelin koulu-Hakkalan koulu -uimahalli

- Kunnantalo-asuinrakennus-kansalaiskoulu ovat vanhin osa Lammin julkisen rakentamisen aluetta. Alueella on vahva ajankuva, jonka muodostavat rakennusten horisontaalisuus, valkoisuus sekä ympäristöjen puistomaisuus sekä autojen huomiointi. Rakennusten teollinen, moderni ilme perustui vielä 1960-luvulla käsityöhön, muurattuihin ja maalattuihin tiilimuureihin, eikä niinkään elementteihin.
- Alueen nykyinen, puistomainen ja koulun kenttää reunustava aluerakenne on 1960-luvulta, rakennukset edustavat omaa aikaansa, 1960- ja 2000-lukua. Alueen kaupunkikerrostumassa näkyy edelleen 1960-luvun hallinnon ja koulutuksen yhtenäinen kerrostuma.
- Alue on keskeinen osa kirkonkylän, kuntakeskuksen ja raitin ajallisia kerrostumia ja muutoshistoriaa.
- Kunnantalo-kansalaiskoulu ovat keskeinen ja alkuperäinen osa pallokentän ympärille 1960-luvulla rakennettua kokonaisuutta. Eteläosan uudistaminen, yhteiskoulun ja uimahallin korvaaminen uudisrakennuksilla 2000-luvulla on säilyttänyt alueen rakenteen, rakennustasolla tuoden myös uusia piirteitä. Kerroksellisuudesta huolimatta kokonaisuus on melko yhtenäinen.

Lammin kunnantalo 1963–2017

- ark. Unto Ojonen 1963
- Puutarhasuunnitelma Leif Simberg 1964
- Saneeraus, arkkitehtitoimisto Tulonen 2001
- Rakennettu Lammin kunnantaloksi, osa hallinto- ja koulukeskusta

Kulttuurihistorialliset arvot: Rakennusarvoja

- Kunnantaloksi suunnitellulla ja rakennetulla rakennuksella on hallintohistoriallisia, rakennushistoriallisia (arkkitehtuuri) ja maisemallisia, kaupunkikuvallisia arvoja.
- Kunnantalo on edustavin osa koulu- ja hallintokorttelin kunnantalo-asuntola-kansalaiskoulu-kokonaisuutta.
- 1960-luvun alun modernismi ja julkinen rakentaminen, ajan tyypilliset ominaispiirteet: matalat, horisontaaliset laatikkomaiset rakennusmassat, valkoinen julkisivuvärytys, atriumpiha, tasakatot, pohjakerroksen sisäänveto, räystäättömyys ja vaaka- ja pystylinjat, nauhaikkunat.

Ympäristön puistomaisuus ja autopaikoitus julkisivun puolella noudattavat myös alkuperäistä suunnittelua.

- Ensimmäisessä kerroksessa sisääntulona toimivan atriumpihan ympärille keskittyvät toimistotilat, kapeammassa yläkerrassa kunnanhallituksen ja -valtuuston tilat. Julkisivut maalattua punatiiltä ja betonia ja betonielementtejä.
- Rakennus on keskeinen osa 1960-luvun kokonaisuutta: Kunnantalo-asuntola-Kansalaiskoulu sekä osa laajempaa Lammin julkisen rakentamisen aluetta.
- Taajamarakentamisen alku, kunnantalo ympäristöineen oli selkeä irtiotto maalaiskunnan identiteetistä, rakennus edustaa 1960-luvun uudistuvaa, kehittyvää ja itsenäistä kuntaa.
- Alkuperäinen puutarhasuunnittelu näkyy vain osin ympäristössä, lähinnä puustona.
- Julkisivumuutoksia (2001) ovat piipun lyhentäminen ja ikkunoiden vaihto. Ulkoinen asu ja vaikutelma on hyvin säilynyt.

Lammin kunnantalon asuinrakennus ja autotalli 1964

- ark. Unto Ojonen 1963
- Puutarhasuunnitelma Leif Simberg 1964
- Rakennettu kunnantalon virkailijoille ja kunnanjohtajalle

Kulttuurihistorialliset arvot: osa kokonaisuutta

- Rakennuksella on historiallisia ja maisemallisia arvoja osana kunnantaloa sekä julkisen rakentamisen aluetta.
- Rakennus noudattaa kunnantalon materiaaleja ja ilmettä, rakennus yhdistyy kunnantaloon rinteeseen upotetun autotallin välityksellä. Rakennuksen julkisivut ovat säilyttäneet ominaispiirteensä. Sisätiloja muutettu toimistokäyttöön.

Pasaapelin koulu (kansalaiskoulu ja kirjasto) 1969

- Ark. tsto Arto Rautavirta 1967
- Saneeraus ja muutokset 2004, ark. tsto Satu Päivärinne
- Rakennettu kansalaiskouluksi, nykyisin peruskouluna

Kulttuurihistorialliset arvot: osa kokonaisuutta

- Rakennuksella on historiallisia ja rakennushistoriallisia arvoja. Taajamakuullisesti rakennus on merkittävä osa kunnantalon ja sen asuntolan muodostamaa 1960-luvun kokonaisuutta sekä osa Lammin hallinto- ja koulukeskusta.
- Rakennus on sovitettu koordinaatiston, mittakaavan ja julkisivujen osalta viereiseen, 1963 rakennettuun kunnantaloon. Rakennusten julkisivut ovat säilyttäneet ominaispiirteensä.
- Alkuperäiset, rakennusaikaan ja kolmiosaiseen kokonaismassaan liittyvät selkeät ja horisontaaliset ominaispiirteet ovat osin kadonneet 2004 tehdyssä saneerauksessa, kokonaishahmoa rikkovat ja hämärtävät merkittävästi katon korkeat iv -konehuoneet ja A ja B rakennusten yhdistäminen lasikatolla.

5.1 Muutoskestävyys ja suositukset

Muutoskestävyys:

- **Alue:** Hallinto- ja koulukeskus: Kentän ja puiston ympärille kiertyvä julkisen rakentamisen aluerakenne ja ominaispiirteet kestävät muutoksia huonosti. 1960-luvulta periytyvä aluerakenne, tielinjoista irti olevat, kenttää kiertävät rakennukset, väljä puistomaisuus sekä alueen julkinen käyttö tulisi säilyttää.
- **Taajamakuva ja rakennuskokonaisuus:** Kunnantalo, asuinrakennus ja kansalaiskoulukoulu edustavat raitin ja maakunnallisen arvoalueen 1960-luvun rakennuskerrostuman ja ympäristön. Kokonaisuus kestää muutoksia huonosti ja ominaispiirteet huomioiden. Alueen rakenne, rakennusmassojen koordinaatisto ja mittakaava tulisi säilyttää uudisrakentamista suunniteltaessa.
- **Rakennusarvot, kansalaiskoulu:** kestää muutoksia vain ominaispiirteet huomioiden
- **Rakennusarvot, kunnantalo:** kestää muutoksia erittäin huonosti
- **Rakennusarvot, asuinrakennus:** kestää muutoksia ominaispiirteet huomioiden

SUOSITUKSET: Tarkastelualueen historiallisten, 1960-luvun ominaispiirteiden säilyttäminen

- Kunnantalo-asuinrakennus-kansalaiskoulu tulisi säilyttää aluekokonaisuutena.
Kunnantalo-asuinrakennus /s
Kunnantalo /sr
Julkisen rakentamisen kokonaisuus, aluerakenne (kunnantalo, asuinrakennus, Pasaapeli, Hakkalan koulu, uimahalli, helluntaiseurakunnan kirkko, kenttä ja puistot) /s
- Rakennusten julkisivujen korjaus- ja muutostöissä tulee huomioida alkuperäiset ominaispiirteet, värit, materiaalit.
- Alueen (kunnantalo, koulut, liikuntatilat, puistot) luonteen säilyttäminen julkisen rakentamisen alueena
- Raittiaiseman ja näkymien säilyttäminen, ajallisen kerroksellisuuden säilyttäminen
(kirkon tapuli ja museo tiestön solmukohtina, 1900-luvun alun puu- ja kivirakentaminen, 1960-luvun hallintokeskus, puukujien merkitsemät pääraitit)
- Kentän ja puiston ympärille kiertyvän aluerakenteen säilyttäminen
- Rakentamisen matala mittakaava
- Rakennusten sijoittelu puistomaiseen ympäristöön historiallisia tielinjoja seuraten, irti tielinjasta
- Puistomaisen ympäristön (kasvillisuus, oleskelu ja liikunta) säilyttäminen korttelin avoimena maisematilana
- Suhde ja yhteys suurmaisemaan, taustana ja tärkeinä näkymäakseleina Untulanharju ja kirkon tapuli

5.2 Lähteet

Kirjallisuus:

Modernismin läpimurto 1960- ja 1970-luvulla, *Ars Suomen taide 6*, artikkeli teoksessa Ahtola-Moorhouse, L., Rista, E., Sarajas-Korte, S., Tarkka, P., Salokorpi, A., Kruskopf. Otava: Keuruu 1990.

Genimap, et al. *Suomen Karttakirja 1799: C. P. Hällströmin Suomi-kartasto*. Genimap, Vantaa 2005.

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt, Hämeen liitto, Kristian Tuomainen. Hämeen liitto, 17.6.2019

Koivun ja tähden alla - Unto Ojonen, lahtelainen arkkitehti, toim. Riitta Niskanen, Lahti 2009.

Koskue, Kaisu, *Lammin pitäjän historia 3*, Jyväskylä 2000.

Lahti, Juhana, Aino Niskanen, Eija Rauske, Kirsi Saarikangas, ja Elina Standertskjöld. *Värikkäämpi, iloisempi, hienostuneempi – Näkökulmia 1960-luvun arkkitehtuuriin*. Arkkitehtuurimuseo: Helsinki 2016.

Lammin yhteiskoulu 1928–1976 teoksessa Syrjä, Urpo & Kaisu Koskue. *Lammin Kansakoulut 1873–1976*, Lammin kunta: Lammi 1985.

Nummi, Aimo & Max Hagman, 1999. Leif Simberg - mittava elämäntyö, Dendrologian seura, *Sorbifolia* 30, 1999: 2, s. 69–70.

Puoli vuosisataa kiven ja ihmisten tarinaa, Lammin betoni 50 vuotta.

Rakennettu Häme, maakunnallisesti arvokas rakennusperintö, Hämeen liitto, Hämeenlinna 2003.

Rautavirta Jaakko, Siivonen Matti & Susanna Mattila. Lammin raitin vaiheita, Lammin kotiseutu- ja kulttuuriyhdistys, Lammi 2020.

Suomenmaa, osa 4 Kokkola-Lestijärvi. Toim. Tarmio, Wsoy: Porvoo 1971.

Inventoinnit, selvitykset:

Mettälä, Jari 2019. *Hämeenlinnan koulut*, inventointi, tarkistettu 24.2.2020. Hämeenlinnan kaupunki, s. 95–97.

Hämeen maakunnallisesti arvokkaat rakennetut kulttuuriympäristöt, Hämeen liitto, Kristian Tuomainen. (Hämeen liitto, 17.6.2019)

Arkistoaineisto:

Hämeenlinnan kaupunginarkisto HKA:

Lammin kunnantalon ja asuntola pääpiirustukset pohja, -leikkaus ja julkisivupiirustukset, Unto Ojonen 1963–1964

Lammin kunnantalon julkisivumuutokset, arkkitehtitoimisto Tulonen 2001.

Kansalaiskoulun pääpiirustukset pohja, -leikkaus ja julkisivupiirustukset, arkkitehtitoimisto Arto Rautavirta 1967

Kansalaiskoulun saneeraus- ja muutostyöt: ark. tsto Satu Päivärinne 2004

Puutarhasuunnitelmat, Leif Simberg 1959–1964.

Kartta-aineisto:

Niipalan, Hakkalan ja Kirkonkylän isojakokartta, maanmittari Pehr Kiellman 1774, KTJ/Maanmittauslaitoksen arkisto

Kartta rakennussuunnitelmaan sisältyväksi aiotusta alueesta Kirkonkylän, Hakkalan ja Niipalan kylissä, Lammin kunnassa, Hämeen lääniä, tehnyt v. 1938 maanmittari E. Landström, 13:34, KTJ/MML 2020

Peruskartat 1965, 1984, 1993, 2020, MML 2020

Hällströmin kartasto 1798, Timo Meriluodon karttasivut; <https://timomeriluoto.kapsi.fi/KARTAT>

Verkkolähteet:

Maisema- ja puutarha-arkkitehtuurin historiaa, Arkkitehtuurimuseo.

<https://www.mfa.fi/kokoelmat/tietopaketit/puutarha-ja-maisema-arkkitehtuuri/maisema-ja-puutarha-arkkitehtuurin-historiaa/>

Lammin kirkonkylä. Hämeenlinnan kaupunki, Hämeen museon historiasivut, Lydia: <https://lydia.hameenlinna.fi/items/show/1099>

Lammin liikuntakeskus. Puuinfo.fi, <https://www.puuinfo.fi/articles/lammin-liikuntakeskus-h%C3%A4meenlinna>

Pellavamarkkinat, Lammi. <https://www.pellavamarkkinat.fi/pages/historia.php>

Suomen yksityisten oppikoulujen digitaalinen matrikkeli, <http://www.yksityiskoulut.fi/yksityiskoulujenmatrikkeli/lammin.htm>